T.C
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ SEYAHATNAMELERİNDE GÜNEY KAFKASYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali GÜNDÜZ

Danışman
Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE

ARTVİN-2023

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum ''Ortaçağ Seyahatnamelerinde Güney Kafkasya'' adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Artvin Çoruh Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin ..... ay süreyle erişime açılmasını istemiyorum.

Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

15/06/2023

Ali Gündüz

T.C
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE danışmanlığında, **Ali GÜNDÜZ** tarafından hazırlanan çalışma **15/06/2023** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Tarih** AnaBilim Dalı'nda **oybirliği** ile Yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :**Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE** İmza:……..

Jüri Üyesi :**Prof. Dr. Ömer SUBAŞI** İmza:……..

Jüri Üyesi :**Dr. Öğr. Üyesi Nagehan KÜÇÜKYILDIZ** İmza:……..

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

.... / ...../2023

……
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ ..... **i**

JÜRİ TEZ KABUL TUTANAĞI ..... **ii**

İÇİNDEKİLER ..... **iii**

KISALTMALAR ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

SUMMARY ..... **vii**

ÖNSÖZ ..... **viii**

GİRİŞ **1**

1. Araştırmanın Kapsam ve Amacı 1

2. Kaynaklar 2

BİRİNCİ BÖLÜM

İNCELEDİĞİMİZ ORTAÇAĞ SEYYAHLARI VE SEYAHATNAMELERİ **7**

1. SEYYAH VE SEYAHATNAME 7

1.1 Ebu Dülef ve Seyahatnamesi 9

1.2. El-Gırnati ve Seyahatnamesi 10

1.3. Johann de Plano Carpini ve Seyahatnamesi 12

1.4. Wilhelm Von Rubruk ve Seyahatnamesi 14

1.5. Marco Polo ve Seyahatnamesi 15

1.6. Ricoldus de Monte Crucis ve Seyahatnamesi 17

1.7. İbn Battuta ve Seyahatnamesi 18

1.8. Josaphat Barbaro ve Seyahatnamesi 20

1.9. Ambrogio Contarini ve Seyahatnamesi 21

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ BOYUNCA GÜNEY KAFKASYA

2. ORTAÇAĞ GÜNEY KAFKASYA TARİHİ COĞRAFYASI.....23

2.1 Bizans-Sasani Mücadelesinde Güney Kafkasya 25

2.2. Güney Kafkasya'da İlk İslam Fetihleri.....28

2.2.1. Güney Kafkasya'da Arap-Hazar Mücadelesi.....31

2.3. Büyük Selçuklu Devletinin Güney Kafkasya Faaliyetleri 35

2.4. Moğolların ve İlhanlıların Güney Kafkasya Faaliyetleri 44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE GÜNEY KAFKASYA

3.X. ve XII. Yüzyıl.....50

3.1. XIII.-XIV. Yüzyıl.....54

3.2. Ortaçağda Tebriz ve İbn Battuta 61

3.3. XV. Yüzyıl Güney Kafkasya Seyahatnameleri ve Akkoyunlular 65

SONUÇ.....78

KAYNAKÇA.....79

EKLER.....85

ÖZGEÇMİŞ 92

KISALTMALAR

Age : Adı Geçen Eser

Agm : Adı Geçen Makale

Agt : Adı Geçen Tez

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Haz. : Hazırlayan

Notl. : Notlandıran

s. : Sayfa

sa. : Sayfa Aralığı

ss. : Sayfa Sayıları

Trc. : Tercüme

TTK : Türk Tarih Kurumu

ÖZET

ORTAÇAĞ SEYAHATNAMELERİNDE GÜNEY KAFKASYA

Ortaçağ'da hareketli ve yoğun siyasi rekabetlerin yaşandığı coğrafyalardan biriside Güney Kafkasya'dır. Eski çağlardan beri rekabetin eksik olmadığı bu coğrafya, içerisinde bulundurduğu birçok zenginlik ile egemen devletlerin rekabet alanlarından birisi olmuştur. Roma ve Sasaniler arasında sınırları belirleyen bir alan olurken, bazen de kanlı savaşlara ev sahipliği yapan bir coğrafya haline gelmiştir. Doğu ile Batı'nın Kuzey ile Güney'in geçiş bölgesi olan Güney Kafkasya, jeopolitik konumu itibariyle her devirde önemini korumuştur. İslam fetihleriyle bölgenin isimlendirilmesi ve idari yapısında değişiklikler yaşanmıştır. Halifeliğin Güney Kafkasya'da idare tesis etmesiyle bölge, Hazarlar ile Halifelik arasında, mücadele sahası haline gelmiştir. Selçukluların akınları ve fetihleri ile Güney Kafkasya'nın Türkleşme süreci başlamıştır. Bu dönemlerde Azerbaycan'a yığılan Türkmen nüfusu, Anadolu'ya geçiş öncesi Azerbaycan'ı Türkmenlerin buluştuğu bir bölge haline getirmiştir. İlhanlılar döneminde idari bir kalkınma dönemi yaşamış ve uzun yıllar Tebriz'den idare edilmiştir. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin idaresinde bugün ki Azerbaycan Türklüğünün yükseliş zamanı olmuştur. Müslüman seyyahlar yeni fethedilen İslam beldelerini görmek ve ilmi meraklarını gidermek maksadıyla Güney Kafkasya'ya uğramışlardır. Ortaçağda Batılı seyyahların bölgeye geliş amaçları ya ticaret maksatlı, ya da elçilik ve misyonerlik gibi faaliyetler sonucu olmuştur. Moğolların Orta Avrupa'ya girmesiyle Batılı seyyahların ve misyonerlerin bu bölgeye gelişleri sıklık göstermiştir. Bu seyahatler, geç ortaçağ dönemlerinde de birçok Venedikli elçinin Akkoyunlu saraylarında, Osmanlıya karşı ittifak teşebbüsleri ile devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Ortaçağ, Seyahatname, Azerbaycan, İlhanlılar

SUMMARY

THE SOUTH CAUCASUS IN MEDIEVAL TRAVELOGUES

In the Middle Ages, one of the geographies where there were lively and intense political rivalries was the South Caucasus. This geography, where competition has not been lacking since ancient times, has become one of the competitive areas of sovereign states with the many riches it contains. Between Rome and the Sassanids, it has become an area that Decrees borders, while sometimes it has become a geography that hosts bloody wars. The South Caucasus, which is the transition region of East and West, North and South, has maintained its importance in every period due to its geopolitical position. With the Islamic conquests, there have been changes in the naming and administrative structure of the region. With the establishment of the Caliphate's administration in the South Caucasus, the region has become a Deconfliction zone between the Khazars and the Caliphate. With the raids and conquests of the Seljuks, the Turkification process of the South Caucasus began. The Turkmen population that has accumulated in Azerbaijan has become a region where Turkmens met before the transition to Anatolia. It experienced a period of administrative development during the Ilkhanate period and was administered from Tabriz for many years. Under the administration of Akkoyunlu and Karakoyunlu Turkmens, today's Azerbaijani Turkishness has become the time of rise. Muslim travelers have visited the South Caucasus in order to see the newly conquered Islamic towns and satisfy their scientific curiosity. In the Middle Ages, the purposes of Western travelers coming to the region were either for trade purposes, or as a result of activities such as embassies and missionaries. With the entry of the Mongols into Central Europe, the arrival of Western travelers and missionaries to this region has shown frequency. These travels continued in the late medieval periods with the alliance attempts against the Ottomans in the Akkoyunlu palaces of many Venetian ambassadors.

Keywords: South Caucasus, Middle Ages, Travelogue, Azerbaijan, Ilkhanids

ÖNSÖZ

Ortaçağın gizemli dünyası ve bu dünyanın içeriği hakkında, dönemin çağdaş seyyahlarının kendi gözlemleriyle yapmış oldukları tespitler önemlidir. Bu tespitler Güney Kafkasya'nın, iktisadi durumundan, siyasi yapısına ve coğrafi özelliklerine kadar birçok bilgiyi içerir. ''Ortaçağ Seyahatnamelerinde Güney Kafkasya'' isimli çalışmamız da, seyyahların macera dolu yolculukları ve Güney Kafkasya'nın ortaçağda ki durumu incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız giriş bölümüyle başlamakta olup, çalışmanın kapsamı ve amacı, faydalanmış olduğumuz kaynaklar, kaynakların tanıtımı bu kısımda aktarılmıştır. Giriş faslından sonra çalışmamız üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde seyyah ve seyahatin kavramsal olarak açıklaması yapılmıştır. Çalışmamızda faydalanmış olduğumuz seyyahların hayatları, neden Güney Kafkasya'ya geldikleri hakkında bilgiler verilmiş olup bu seyyahların geride bıraktıkları seyahatnamelerin içeriğine değinilmiştir. İkinci bölümde Güney Kafkasya'nın tarihi coğrafyası, Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın siyasi hayatına etki eden önemli dönemler, devletler ve bölge üzerinde bırakmış oldukları etkiler alt başlıklara ayrılarak sunulmuştur. Üçüncü bölümde çalışmamızın ana konusunu oluşturan ortaçağ seyahatnameleri incelenerek, yüzyıllara ayrılan alt başlıklar ile verilmiş olup, Güney Kafkasya'nın ortaçağda en mühim şehirlerinden olan Tebriz'de incelenerek seyahatnameler ışığında bilgiler verilmiştir. Bu çalışmayı giriş ve üç bölümden oluşturarak tamamlamış olduk.

Beni bu alanda yönlendiren, çalışmalarından yararlandığım ve süreç boyunca çalışmamı sabırla takip eden değerli danışman hocam Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE'ye teşekkürü borç bilirim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme şükranlarımı sunarım.

Ali GÜNDÜZ

ARTVİN 2023

GİRİŞ

1. Araştırmanın Kapsam ve Amacı

Araştırmamızın kapsamı ortaçağ seyahatnamelerinde Güney Kafkasya özelinde bugün ki sınırlarıyla; Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, İran'ın Kuzeyinde kalan tarihi Azerbaycan coğrafyası ile Artvin, Ardahan, Kars ve Ani antik kenti gibi yerleşimleridir. Çalışmamıza ortaçağ boyunca bahsi geçen bölgeleri ve şehirleri görüp, seyahatnamelerinde anlatan ve tespitlere yer veren seyyahların seyahatnamelerine ulaşarak başladık. Ulaştığımız seyahatnameler tercüme eser olarak incelendi. Bu eserleri incelerken, ortaçağ boyunca Güney Kafkasya hakkında siyasi, coğrafi ve iktisadi durumlar hakkında bilgi sahibi olmak gereklidir. Bu sebeple seyahatnamelerin içeriği ile karşılaştırma yapabilmek için bölge hakkında yukarıda saymış olduğumuz durumlardan, bahseden kaynaklar ve araştırma eserleri temin ettik. Temin ettiğimiz kaynaklar, araştırma eserler ve seyahatnameleri incelediğimizde, bölgenin zaman zaman farklı isimler ile zikredildiğini anladık. Özellikle Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın güncel sınırlarının bir bölümünün, Ortaçağda Moğol İstilasına kadar Arran olarak isimlendirilmesi, İslam kaynaklarının bölgeyi tek bir iklim bölgesi olarak anmasının coğrafi adlandırmalarda karışıklığa yol açmaması için bu durumu ikinci bölümde Güney Kafkasya'nın tarihi coğrafyasını incelerken açıkladık. Çalışmamızın son kısmına eklediğimiz haritalarla, bölgenin sürekli değişen idari ve siyasi yapısını daha iyi anlaşılır kılmaya çalıştık.

2. Kaynaklar

Bu kısımda çalışmamızın kapsamında faydalanmış olduğumuz kaynaklar hakkında bilgi vermenin faydalı olacağını düşündük. Ulaşabildiğimiz Eskiçağ kaynakları, Ortaçağ Hristiyan ve İslam kaynaklarının tercümelerinden yararlandık. Ortaçağ seyahatnameleri ekseninde inceleyeceğimiz Güney Kafkasya bölgesi ile ilgili bilgi ve tespitler barındıran kaynaklar ve araştırma eserler, çalışmamız boyunca fayda sağlamıştır. Tezimizin ana konusunu oluşturan Ortaçağ Seyahatnamelerini farklı bir bölümde, Güney Kafkasya ile alakalı vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde ele aldık.

Herodot Tarihi: Hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan Herodotos, M.Ö. 484 yılında Halikarnassos (Bodrum)' da doğmuştur. Herodot Tarihi'nin ana konusu Yunan ve Persler arasındaki mücadeledir.[1]Herodot Tarihi çalışmamız açısından, Kafkasya özelinde bölgede yaşayan halklar, giyim kuşamları ve coğrafi özellikler hakkında verdiği bilgiler açısından kıymetlidir.[2]

Anabasis (Onbinlerin Dönüşü): Ksenophon'un M.Ö. 430-425 yıllarında Atina'da doğduğu tahmin edilmektedir. Soylu bir ailenin evladı olarak dünyaya gelen Ksenophon, Sokrates'in yanında tahsil görmüştür. Ksenophon asker ve yazardır.[3] Pers Satrabı Kyros'un, Kral ve Ağabeyi olan II. Artakserks'e karşı düzenlediği seferi ve bu sefere paralı asker olarak katılan Ksenophonve Yunanlıların, gerçekleşen savaş esnasında Kyros'un ölümü sonrası, bilmedikleri bir coğrafyada yurtlarına geri dönmeye çalışan Yunanlıların maceraları ve Ksenophon'un geri dönüş yolunda yaşadıkları, gördükleri Anabasis'in ana konusunu oluşturmaktadır.[4]

Lastivertli Aristakes'in Tarihi (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler):

Aristakes'in hayatı hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler kısıtlıdır. Ermeni din adamı ve tarihçisi olan Aristakes Erzurum yakınlarındaki Ardzın bölgesinin bir köyü olduğu düşünülen, Lastivert köyündendir.[5] Bir rahip olan Aristakes eserinde sık sık İncil'den

[1]Muzaffer Demir, '' Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği'', *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. XXVI, Sayı 2, 2012, s. 316.
[2]Herodotos, *Tarih Herodot,* çev. Burcu Uzunoğlu, Panama Yayınları, Ankara 2020, s. 92-93.
[3] Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü,* çev. Oğuz Yarlıgaş, (2. b.), Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 7.
[4]Ksenophon, *age,* s. 10-11.
[5]Aristakes, *Lastivertli Aristakes'in Tarihi (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler),* çev. ve notl.

bahsetmiş ve şahit olduğu, duyduğu savaş ve olayları duygusal betimlemelere başvurarak ele almıştır. Verdiği bilgiler çağdaşı kaynaklar ile benzerlik gösterir.[6]

Eser 1000 ila 1071 yılları arasındaki dönemi kapsar. Bahsi geçen yıllar arasında, Bizans-Ermeni ilişkilerine, Selçukluların Ermenistan bölgesine gelişleri bu bölgede ki faaliyetleri, fetihleri, akınları, bölgenin önemli şehirleri ve iktisadi durumu hakkında bilgiler verir. Vermiş olduğu bilgilerin birçoğunun kendi döneminde, gözlemlerine dayanarak aktarması açısından eser, çalışmamız için önemli kaynaktır.

Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162): Doğum tarihi hakkında kesin bilgilere ulaşamadığımız Urfalı Mateos'un yazmış olduğu eserinin 1136 senesinde bitmesinden yola çıkarak ölüm tarihinin 1136 senesi olduğunu düşünmekteyiz.[7] Eserin çalışmamızı ilgilendiren bölümleri Vekayi-Namede Mateos'un yazmış olduğu kısımlardır.

Mateos anlatımında sakin bir üslup tercih etmiş ve edebi bir üsluba başvurmamıştır. Selçukluların Güney Kafkasya'ya gelişleri, Anadolu'ya geçiş öncesi bölgede yapılan savaşlar, akınlar, Türklerin; Gürcistan, Ermenistan gibi bölgelerde ki faaliyetleri ve bölgenin önemli şehirleri hakkında, vermiş olduğu bilgiler açısından, çalışmamız için kıymetli bir eserdir.[8]

Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı:

1240'larda doğduğu düşünülen Korykoslu Hayton tarafından 1291'de Akka'nın düştüğü dönemde, Kudüs ve çevresinin nasıl ele geçirileceğine dair bir plan olarak kaleme alınan eser, 1307'de haçlı seferi planı olarak Papa'nın emri ile toplanan bilgiler dâhilinde oluşturulmuştur. Kaynak dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda coğrafya ve tarihi bilgilere yer veren Hayton, Çin, Harezm, Kumanya, İran, Deşt-i Kıpçak ve Güney Kafkasya gibi bölgelerden bahseder. Kaleme aldığı bölgelerdeki konuşulan dilleri, insanların fizyolojisini ve dinlerini özetle anlatır. İkinci kısımda Doğu

Engin Öztürk, Urzeni Yayınları, İstanbul, 2020, s. 12.

[6]Aristakes, *age*, s. 12

[7]Bayram Arif Köse, *Ortaçağda Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi Erzurum 2012, s. 11.

[8]Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, notl. Edouard Dulaurer, çev. M .Halil Yinanç, (4. b.), TTK, Ankara 2019.

bölgelerinin genel tarihini Roma, Sasaniler, Araplar ve Türklerin hâkimiyetinin özeti halinde bahseder. Üçüncü bölümde Moğolların ilk faaliyetleri ve İlhanlılar hakkında bilgi verdikten sonra, dördüncü bölümde Haçlı seferi planını ayrıntılı olarak takdim eder.[9] Eserin Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan hakkında vermiş olduğu bilgiler, Hayton'un oralarda bulunması, kendi gözlemlerine dair bilgiler vermesi, İslam Öncesi dönemden, İslam fetihlerine, Selçukluların bölge faaliyetleri ile İlhanlıların bölge siyasetine değinmesi açısından, istifade ettiğimiz bir eserdir.

Tarih-i Cihan Güşa:

Eserin yazarı, Alâaddin Ata Melik Cüveyni 1226 yılında Cüveyn'in Azadvar kasabasında doğmuştur. Cüveyni saygın bir ailede ve geniş imkânlar içinde yetişmiştir. İyi bir eğitim aldıktan sonra on yedi on sekiz yaşlarında, Moğolların İran, Azerbaycan, Horasan ve Irak umumi valisi olan Argun'un özel kâtiplerinden olmuştur. Cüveyni ilerleyen yıllarında İlhanlıların önemli devlet adamlarından birisi haline gelmiş ve uzun yıllar kıymetli görevlerde bulunduktan sonra 1283 senesinde ölmüştür. 1253 veya 1254 yıllarında yazmaya başladığı eserini 1260 senesinde tamamlamıştır.[10]

Tarih-i Cihan Güşa üç cilt halindedir. Birinci cilt, Moğolların, eski adet ve gelenekleri, ilk faaliyetleri hakkında bilgi verir. İkinci ciltte, Harezmşahlar, üçüncü ciltte İlhanlılar hakkında detaylı ve kapsamlı bilgi veren eser, Moğol, Harezmşah ve İlhanlıların, Güney Kafkasya faaliyetleri, özellikle İlhanlıların bölgede ki imar ve iktisadi yaklaşımlarını, birinci elden anlatan kaynak olması açısından önemlidir.[11]

Tabakat-ı Nasıri: Umumi bir İslam tarihi eseri olan Tabakat-ı Nasıri, 1260 yılında Kadı Minhac-ı Sirac el-Cuzcani tarafından Delhi'de yazılmıştır. Hz. Adem'den başlayan eser, Cuzcani'nin kendi dönemine kadar olan olayları anlatır. Çalışmamızda faydalandığımız çeviri eserde, Tabakat-ı Nasıri'nin Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşahlar kısımları tercüme edilmiştir. Çalışmamız da faydalandığımız kısımlar, Selçuklular, Atabeglikler ve Celalettin Harezmşahın Güney Kafkasya'daki faaliyetleridir.Bu eseri kaleme alan Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, 1193

[9]Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* Latince'den çev. ve notl. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 14-15.
[10]Orhan Bilgin, ''Cüveyni, Ata Melik'', *DİA,* c. VIII, İstanbul 1993, s. 140-141.
[11]Alaaddin Ata Melik Cüveyni,*Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, (2. b.), TTK, Ankara 2022.

yılında Firuzkuh'ta doğdu, ölüm tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Kültürlü bir aileye mensup olan Cuzcani Delhi Türk Sultanlığında önemli vazifelerde bulunmuştur.[12]

Cami'ü't-Tevarih (Zikr-i Tarih-i Ali-i Selçuk): Cami'ü't-Tevarih isimli eser, Reşidü'd-din Fazlullah-ı Hemadani tarafından kaleme alınmıştır. İlhanlılar döneminde dört cilt halinde düzenlenen eserin, Selçuklular ile ilgili kısmı ikinci cildinde yer alır.[13] Çalışmamızda faydalandığımız kaynak, ilgili eserin Selçuklular kısmının çevirisidir. Selçukluların yazıldığı bölümde, kuruluş süreci ile başlanmış, ardından son Irak-ı Acem Selçuklu hükümdarı olan II. Tuğrul'a kadar her Selçuklu hükümdarı için ayrı bölümler oluşturularak Selçuklu tarihi yazılmıştır.[14] Sultan Alparslan'ın, Güney Kafkasya dâhilinde ki şehirlere yapmış olduğu askeri harekâtlarını anlatması açısından, çalışmamız için değerli bir eserdir.

Tarih-i Güzide: Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini tarafından 1329 veya 1330 senesinde tamamlanan eser bir mukaddime, altı bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Mukaddimede kâinatın yaratılışı hakkında bilgi veren Kazvini, her bölümü çeşitli kısımlara ayırarak, birinci bölümde Peygamberler tarihinden; ikinci bölümde İran'ın İslam fethi öncesi tarihinden bahseder. Üçüncü bölümde Hz. Muhammed ile ailesi, sahabe, dört halife, Emeviler ve Abbasîlerden; dördüncü bölümde Saffariler, Samaniler, Gazneliler, Selçuklular, Irak-ı Acem Selçukluları, Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Harezmşahlar, Atabegler ve İlhanlılar ve Kutluğhanlılar'dan; beşinci bölümde mezhep imamları, hadis âlimleri, kıraat âlimleri, şairler ve hekimleri konu alır. Son bölümde Kazvin şehrinin tarihi coğrafyasını yazmıştır.[15] Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini 1281 yılında Kazvin'de doğmuştur. Babası, dedesi ve Büyük dedesi Irak'ın müstevfisi olarak görev yaptıkları için aile ''Müstevfiyan'' lakabıyla anılır.[16] 1340 yılında Kazvin'de ölen Hamdullah Müstevfi'nin, Tari-i Güzidesi; Güney Kafkasya'nın İslam öncesi, İslam fetihlerive bölgede kurulan İslam idaresi hakkında

[12] Minhac-i Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşahlar)*, trc. ve notl. Erkan Göksu, (2. b.), TTK, Ankara 2020, s. 1.
[13]Ramazan Şeşen, '' Camiu't Tevarih'', *DİA,* c. VII, İstanbul 1993, s. 133.
[14] Reşidü'd-din Fazlullah, *Selçuklular Cami 'ü' t- Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk),* trc. ve notl. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, (2. b.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 34.
[15] Abdülkerim Özaydın, ''Tarih-i Güzide'', *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 82-83; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide,* çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. XXXI.
[16]Abdülkerim Özaydın, ''Hamdullah el-Müstevfi'', *DİA,* c. XV, İstanbul 1997, s. 454.

bilgi verir. Ardından, Hazarlar ile İslam ordularının mücadelesi, Selçukluların bölgeye ilk gelişleri, Anadolu'ya geçiş öncesi Güney Kafkasya'da yapılan fetih hareketlerine değinir. Celaleddin Harezmşah Mengüberti'nin Gürcistan üzerine yaptığı sefer, Moğolların bölgeye gelişleri ve askeri harekâtları, İlhanlıların Güney Kafkasya siyaseti, şehirlerin durumu ilim ve imar faaliyetleri hakkında vermiş olduğu bilgiler açısından çalışma alanımızla alakalı değerli bilgiler sunmaktadır.

El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname): İbn-i Bibi tarafından kaleme alınan eser, Türkiye Selçuklu Sultanlığının yükseliş dönemini ve Moğolların Anadolu'ya geliş dönemlerini ele almaktadır. İbn-i Bibi, 1231 senesinde Konya'da dünyaya geldi, 1282 senesinde ölen Müellif, Türkiye Selçuklu devletinde görevlerde bulunmuştur. Divan kâtibi olduğu için eserinde resmi belgeleri kullanmış ve yaşadığı dönem hakkında bilgiler vermiştir.[17] Eserin çalışmamız açısından önemli olan kısımları; Sultan Rüknü'd-din Süleyman-Şah'ın Gürcistan gazası, Harzemşah Celaleddin ile girişilen mücadeleler ve Türkiye Selçuklularının Güney Kafkasya üzerinde Gürcüler ile yapılan mücadelelerdir. İbni Bibi'nin bir devlet görevlisi olması ve Selçuklulara karşı beslediği duygusal bağdan ötürü, olayları yazarken bunların etkisinde kalması ihtimaline karşı, eserde konumuz ile alakalı bölümleri incelerken, elimizdeki diğer kaynaklar ile mukayese ederek faydalanmaya çalıştık.

[17] Köse, *agt*, s. 6-7.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNCELEDİĞİMİZ ORTAÇAĞ SEYYAHLARI VE SEYAHATNAMELERİ

1. SEYYAH VE SEYAHATNAME

Seyahatnamenin yazarı veya anlatanı olan seyyah; yola çıkan, yolda olan seyahat eden kişidir.[18] Seyyah belirli bir amaç, macera, merak, elçilik, bazen de bir görevle yola koyulandır. Ortaçağda, Batı-Doğu mücadelesi, İslam fetihlerinin yayıldığı coğrafyaların tanınma ve fetihlerin yapıldığı bölgelerin merak edilmesi. Haçlı seferleri, Moğol istilası, ticaret, dini ziyaretler, elçilik görevleri vb. maksatları amaç bilerek yollara düşen seyyahlar; kendi yetiştiği kültür ve coğrafyanın zihinlerinde yer eden simgeler ile çıktıkları yolculuklarda, kimi zaman abartıya başvurarak kimi zamanda olduğu gibi gördüğünü veyahut duyduklarını not etmiştir.

Seyyahlar notlarını alırken, bir din adamı olarak yola çıkan ile diplomatik bir vazife ile yola çıkanın anlatıları arasında, üslup ve betimlemeler noktasında farklar olabilir, bunlar seyyahların kişilikleri ve yaşadıkları hayatların, coğrafyaların ve kültürlerin farklılığından kaynaklı olabilir. Ortaçağ'da seyahat etmek basit bir durum değildi. Uzun bir yolculuk detaylı ve ciddi bir ön hazırlık ve kendilerine eşlik edecek yol arkadaşları gerektiriyordu.[19] Ortaçağ'da haritacılık yaygın değildi, mevcut haritalarda bir seyyaha yardımcı olması maksadıyla hazırlanmamıştı. Bu sebeple Seyyahlar yolculuklarında çoğunlukla, seyahat planları oluşturma ihtiyacı duymuşlardır.[20]

Yolculuklarına başlayan seyyahlar, yolculuk boyunca, çeşitli zorluklar ile karşılaşmışlardır. Hastalık, yağma, zorbalık, kaybolma ve her an bir savaşın ortasında kalmak gibi durumların riskini yaşamışlardır. Saymış olduğumuz durumlar ile karşılaşmış olan seyyahın, yolculuğa başlarken hazırlamış olduğu seyahat planını da

[18] Betül Ok Şehitoğlu, *Seyahatname Sosyolojisi (İbn Batuta'nın Gizemli Dünyasına Sosyolojik Bir Bakış)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 15.
[19] Murat Hanilçe, ''II. Kısım: Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnamelerin Tasnifine Dair Bir Deneme-2'', *Anatolia:Turizm Araştırmaları Dergisi,* c. XXXII, Sayı 2, Güz 2021, s. 273.
[20] Hanilçe, *agm,* s. 273.

sekteye uğratmaktadır. Bu durumlar seyyahın gideceği güzergâhlarda da değişikliğe sebep olan olumsuzluklardır.[21]

Seyyahlar bütün yaşadıkları zorlukların ardından, yaşamış oldukları tecrübeleri, görmüş tanımış oldukları coğrafyaları, tanıdıkları toplumları, dinleri, kültürleri ve şehirleri, yolculukları esnasında duyduklarını, kendi üslupları ile kaleme almış, geriye bugün bizlerin yararlandığı kıymetli seyahatnameleri bırakmışlardır.

Seyahatname; Arapça *''gezmek, gezi'',* anlamındaki seyahat ile Farsça, *''name''* (risale, mektup) kelimelerinin birleşmesiyle seyahat-name olmuştur.[22] Ortaçağ seyahatnamelerinin Güney Kafkasya bölgesi ile ilgili olanları sınırlı sayıdadır. Bölgeye dair izlenimleri bulunan seyyahlar, seyahatnamelerinde; bölgede yaşadıkları tecrübeleri, kendilerine farklı gelen yapılardan, şehirlerin vaziyetine, ticaretinden, üretilen mallara, bölgenin dini durumu, yaşayan milletler, bölgenin hükmedenleri, duymuş oldukları savaşlar vb. birçok hususu yazmışlardır. Bu bölümde çalışma konumuzun temelini oluşturan, Ortaçağda Güney Kafkasya hakkında bilgiler veren seyahatnameleri inceleyeceğiz.

Güney Kafkasya'ya gelen seyyahların bir kısmı gezi, yeni yerler görmek için yola çıkmış Müslüman seyyahlardır, batılı seyyahların çoğunluğu ise Moğolları tanımak, kendilerine verilen vazife doğrultusunda Moğollar ile diplomatik temaslar kurmak için yola çıkmış olan elçiler ve rahiplerdir. Ticaret amacıyla gezen tüccarlar olduğu gibi Ortaçağın değişen siyasi ikliminde, Osmanlılara karşı Doğuda müttefik arayışında olup bu maksatla Akkoyunlu ülkesine gitmek için görevlendirilen, çıktıkları yolculukta Güney Kafkasya'ya seyahat eden seyyahlarda mevcuttur. Ortaçağda seyyah olmak ve seyahatnamelerde bunları ele alış şekillerine değindik, çalışma konumuzla ilgili ulaşmış olduğumuz seyahatnameler hakkında bilgi vermeye kronolojik sırayı takip ederek başlayacağız.

[21] Bayram Arif Köse, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergahı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açıdan İncelenmesi),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2009, s. 11.

[22] Hüseyin Yazıcı, ''Seyahatname'', *DİA,* c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 9.

1.1 Ebu Dülef ve Seyahatnamesi

Tam adı, Ebu Dülef Mis'ar b. Mühelhil-el-Hazreci el –Yenbui olan seyyahın doğum tarihi ve ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte X. Yüzyılda yaşadığı bilinmektedir.[23] Dönemin önemli ilim ve kültür şehirlerinden birisi olan Yenbu[24] şehrinde yetişen Ebu Dülef şair, doktor ve müneccim olarak bilinir.

Ortaçağ İslam medeniyeti sadece Arap Yarımadası'nda değil, yayıldığı tüm coğrafyalarda tesirli olmuştur. X. yüzyılda İslam medeniyetinin İran'a yayılmasıyla, İran coğrafyası zamanla sosyal bir kalkınma yaşamış âlimlere ve ilme yoğun bir ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Bu ilgi ve alaka İslam coğrafyasının birçok noktasından âlimleri İran'a çekmiştir. Ebu Dülef'de bu cazibeden etkilenerek, önce Abbasilerin başkenti Bağdat'a gitmiş burada belli bir süre kaldıktan sonra, Samanilerin hüküm sürdüğü, Arap şairlerine ve şiirine büyük önem verilen Buhara'ya gitmiştir.[25] Samani emiri Nasr b. Ahmed'in sarayında görevli olduğu bilinen Ebu Dülef'in elçilik görevi de ifa ettiğini; Hindistan'dan Buhara'ya gelen elçilik heyetiyle birlikte dönüş yolunda onlara eşlik etmesi, aynı şekilde Çin'den gelen elçilik heyetine de eşlik ederek Çin'e gitmesinden anlıyoruz.[26]

Ebu Dülef'in Er-Risaletü's–Saniye isimli seyahatnamesi Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan'ın 1922 yılında İran'ın Horasan bölgesinde yaptıkları seyahat esnasında Togan tarafından Meşhed'de bulunmuştur. Serdar Gündoğdu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir, bu seyahatname; Doğu ve Kuzey İran, Güney Kafkasya bölgesine yapılan seyahati anlatır. Ebu Dülef bu seyahatine Azerbaycan'ın güneyindeki Şiz şehrinden başlayarak kuzeye doğru ilerleyip Bakü, Tiflis, Erdebil ve Şehr-i Zor'a gitmiştir. Ardından doğuya yönelip Kirmanşah, Hameden, Taberistan, Tus ve Nişabur'a varmıştır. Ebu Dülef'in taşlara, madenlere ve maden sularına özel bir ilgisi bulunmaktadır. Eserinde de özellikle bunlardan detaylı olarak bahsetmiştir. Bakü'de

[23] İnci Koçak, ''Mis'ar b. Mühelhil'', *DİA,* c. XXX, Ankara 2020, s. 176.

[24] Hicaz'da Suriye-Yemen ticaret güzergahın da bulunan şehir. Yenbu şehriyle ilgili tarihi ve coğrafi bilgiler için (bkz. Mustafa L. Bilge - Mustafa Sabri Küçükaşçı, ''Yenbu'', *DİA,* c. XLIII, İstanbul 2013, s. 421-423.)

[25] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk),* trc. ve notlar. Serdar Gündoğdu, (3. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 38.

[26] Zeynel Abidin Soysal, ''Seyyah Şair Ebu Dülef el-Hazreci ve Makamat Geleneğindeki Rolü'', *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. 5, Sayı, 2, Güz 2021, s. 184.

petrolden bahsederken, Ermenistan'ın madenlerini, Tiflis'in değirmenlerini iyi bir gözlemci olarak aktarmıştır. Kafkasya ve İran ile ilgili bilgiler vermesi kıymetlidir. Ermenistan, Curcan ve Horosan'ın nüfus yapısı hakkında bilgiler vermesi, Rey şehriyle alakalı gözlemlerini aktarırken gezdiği yerlerle ilgili her tür bilgiyi vermeye çalışması, Örneğin Bestam şehriyle alakalı gözlemlerini aktarırken;''*Bestam'da küçük, hızlı yılanlar ve insana çok zarar veren sinekler vardır. Oranın şarabı yeşil renklidir. Bestam'daki tavuklar necis yemezler*[27]''. Detaya olabildiğince inerek, gözlemde bulunmuştur. Örnekte verdiğimiz gibi hemen hemen gittiği her şehri detayıyla anlatmaya çalışmıştır. Bu üslup onun, aktarmış olduklarını bütünüyle anlatma gayreti içerisinde olduğunu gösterir.

Ebu Dülef gittiği yerlerde halk arasında yaygın olan söylemlerin doğruluğunu bazen, bizzat ilgili söylemlerin peşine düşerek doğruluğunu ispatlamaya çalışmıştır. Örneğin Zeravend isimli bir su kaynağının iltihap ve yaralar üzerinde etkili olduğunu duyması üzerine şöyle bir olayı aktarmaktadır: ''*Hiç unutmam cirib, tas, sırt hastası, kalbinden şikâyeti bulunan, sinir bozukluğu, ateş hastalığı ve sürekli üzüntülü hali olan birini oraya götürdüm. Onun bedenine ok saplanmış ve ucu bedeninde kalmıştı. Gece gündüz onun karaciğer ağrıları çektiğini bizzat görüyordum. 3 gün suda yıkandı ve okun ucu ayağından dışarıya çıktı*''[28] Ebu Dülef'in seyahatnamesi çalışmamız açısından özellikle İran ve Güney Kafkasya'da yaşayan halklar, bu bölgelerin coğrafi yapısı, değerli madenler, şehirlerin mimari yapıları gibi birçok özelliği detaylı bir şekilde aktarmasından dolayı önemli bir yere sahiptir.

1.2. El-Gırnati ve Seyahatnamesi

Tam adı Ebu Hamid Muhammed b. Abdurrahim b. Süleyman el-Mazini el-Gırnati'dir. Ebu Hamid'in hayatı hakkında bilinenler, eserlerinde kendisi hakkında vermiş olduğu bilgilere dayanmaktadır. Ebu Hamid 1080-1081 yıllarında İspanya'nın Gırnata şehrinde doğmuştur. Gırnatada başlamış olduğu ilmi eğitimine 30 yaşına kadar devam eden Ebu Hamid, ilmini geliştirmek amacıyla Doğuya doğru yola çıktı.[29]

[27] Dülef, *age*, s. 110.
[28] Dülef, *age*, s. 73.
[29] Fatih Sabuncu, *Ebu Hamid Muhammed El-Gırnati'nin Seyahatnamesi (Giriş-Tercüme-İndeks),*

İlk olarak 1114-1115 yılında Mısır'a gitti. Bu yolculuğu kısa sürdü ve tekrar Gırnataya döndü. 1117 yılında tekrar seyahat etmek için, Gırnatadan ayrılan Ebu Hamid'in bu yolculuğu 55 yıl civarında sürmüştür.

Ebu Hamid'in bu yolculukta ilk durağı Sardunya ve Sicilya adaları oldu. Bu adaları gezdikten sonra, Mısır'a gitti. Mısır'da ilk uğradığı yer İskenderiye olan Ebu Hamid bu şehirden sonra Kahire'ye uğradı, Kahire'de Endülüslü Âlim Ebu Bekir et-Turtuşi'nin derslerine katıldı.[30] Burada kaldığı sürede ilmi konuda ya da farklı sebeplerden aradığını bulamadı ve bu sebeple bir süre kaldıktan sonra, Bağdat'a gitmek istedi ve buradan ayrılıp 1122'de Dımaşk (Şam), Ba'lebek ve Tedmür'ü gezdikten sonra 1123 senesinde Bağdat'a gitti.[31] Bağdat'ta ilme önem veren Abbasi Veziri Avnüddün İbn Hübeyre'nin yanında bulundu. Sürekli yeni yerler görme ve ilme olan düşkünlüğü Ebu Hamid'i tekrardan seyahate sürükledi.

1130 yılında İrana, ardından Kafkasya üzerinden Yukarı Volga bölgesine geçti. 1135-36 yıllarında Başkırt bölgesine gitti. Başkırt bölgesindeki Türklere İslam ile ilgili bilgiler verdi. Kendi söylediğine göre orada 3 yıl kaldı. Bağdat'a tekrar dönmek üzere yola çıktı. Karadeniz ve Azak denizini geçerek Ukrayna'ya ulaştı. Derbend üzerinden Harezm'e geldi. Buhara, Merv, Nişabur, İsfahan, Rey ve Basra'yı dolaştı. Bağdat'a geçmeden önce Hac vazifesini yerine getirmek için Mekke ve Medine'ye gitti. Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Bağdat'a döndü. Bu sırada Abbasi Veziri Avnüddin İbn Hübeyre, çok yerleri gezen, farklı coğrafyaları gören Ebu Hamid'e insanların faydalanması için gezdiği yerleri ve gördüklerini anlatan bir kitap yazması için destekledi. Bunun sonucu Ebu Hamid ''*el-Mu'rib'an ba'd a caibi'l-mağrib*'' isimli eserini hazırlayarak İbn Hübeyre'ye sundu. Bağdat'ta bir süre kaldıktan sonra Musul'a gitti. Musul'da dönemin ünlü âlimlerinden Muğiyneddin Ömer b. el-Hadi el Erdebili tarafından karşılandı.[32] Hadi el Erdebil'inin ricası üzerine daha önce yazmış olduğu ''*el-Muğrib*'' adlı eserin daha geniş, daha düzenli hali olan ve tezimizde de faydalandığımız

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 1.

[30] Mehmet Özdemir, '' Ebu Hamid el-Gırnati'', *DİA,* c. X, İstanbul 1994, s. 128; Ebu Hamid Muhammed El-Gırnati, *Gırnati Seyahatnamesi*, hzl. ve çev. Fatih Sabuncu, (2. b.) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 3.

[31] Özdemir, agm., s. 129.

[32] El-Gırnati, *age*, s. 5.

‘‘*Tuğfetu’l-elbab ve nuhbetu’l-acab*’’ eserini yazarak Erdebili’ye sundu. Musul’dan sonra Halep ve Horasan’a gitmişti. Yaşı ilerlemiş olan Ebu Hamid, Endülüs Emeviler’i için değerli bir yeri olan Dımaşk’a geldi ve 1169 yılında burada öldü.

Ebu Hamid Muhammed el-Gırnati, seyahatnamesini dört bölüme ayırmıştır. Hazarın Kuzeyin ’de yaşayan Türk boyları hakkında yaşadıkları coğrafya, kültür ve gelenek gibi, birçok konuda detaylı malumat vermiştir. Çağdaşı olan seyyahlardan farklı bir üslup benimsemiş, duymuş olduğu havadisleri anlatırken kendi deneyimlemiş gibi anlatmayı tercih etmiş aktardığı bilgilerin çoğunda masalımsı bir anlatım tarzını tercih etmiştir. Seyahatnamenin ikinci bölümünde tezimize faydalı olarak; Güney Kafkasya’nın coğrafi özellikleri, şehirlerin öne çıkan yapıları, kıymetli taşlar ve ticari faaliyetler hakkında malumatlar mevcuttur.

1.3. Johann de Plano Carpini ve Seyahatnamesi

1206 senesinde Avrupa’dan çok uzaklarda Onon kıyılarında bir imparatorluğun doğuşu olan büyük bir kurultay düzenlenmişti. Bu kurultayın lideri Cengizhan idi. Moğolistan ve çevresinde ki önemli bozkır beylerinin de katıldığı bu kurultayda Kara Ay resmi bulunan sancak göndere çekildi.[33] Moğollar çok hızlı fetih hareketlerinde bulunuyordu, Moğolların dehşetli ilerleyişinin özellikle 1237 seferinde[34], Rusların yaşadığı mağlubiyet ve Moğolların Kıpçak bozkırında, Rus Prensliklerinde yaptıkları faaliyetlerin, haberi ve korkusu Avrupa’ya yayılmıştı. Moğolların 1241 yılında Orta Avrupa’ya karşı gerçekleştirdikleri sefer sonucunda, Macaristan’ı geçip, Adriyatik kıyılarına geldikleri zaman artık korku ve endişe yerine tedbir almanın zamanının geldiğini geç de olsa fark eden Papalık ve Avrupalı Krallar bu ilerleyiş karşısında önlemler almayı düşündü. Bu önlemler dâhilinde Papa Innocentius, Moğollar ile temas kurmak, onları tanımak ve ittifak girişimlerinde bulunmak için elçiler göndermeye karar verdi. Plono Carpini’de bu elçilerden birisiydi.

[33]Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi,* çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 135.

[34]1237’de Rus Prensliklerinin düşmesi ve Rusların yaşadığı ağır mağlubiyet sonucu bölgede kontrolü sağlayan Moğollar için hedef Orta Avrupa’ydı. 1241 seferi ile Moğolların dehşetli ilerleyişinin şokunu Orta Avrupa’da yaşamış oldu. 1237 Rusya seferi ve 1241 Orta Avrupa seferi için (bkz. Roux, *age.*, ss. 281-293; Umut Yolsever, ‘‘Moğolların Avrupa Seferi (1241-1242)’’, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, c. 1, sayı 2, Kasım 2018, ss. 64-77.)

Carpini'nin hayatı hakkında bilgiler çok kısıtlıdır, Onun 1182 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Fransız veya İtalyan olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.[35] Carpini, Fransisken tarikatının mensubu olarak Avrupa'da çalışmalarda bulunuyordu, yaşı ilerlemiş olmasına rağmen 1245 senesinde Papa'nın vermiş olduğu görevi kabul etmiş ve o dönemlerde Papa'nın ikamet etmiş olduğu Lyon'dan yola çıkmıştır.

Yolculuk soğuk Rus steplerinden Asya'nın çetin bozkırlarına kadar bilmediği bir coğrafyadan teşkil olacaktı. Polonya üzerinden Rusya'ya geçen Carpini 1246 senesinde İmparatorluk yerleşkesine ulaşmıştır. Çıkmış oldukları yolculuğu kutsal bir vazife olarak görmeleri ve Papa'nın isteğini yerine getirme gayesi, Papalık heyetinin, seyahat boyunca yaşamış oldukları sorunların üstesinden gelmelerine olanak tanımıştır. Carpini gayelerini ve karşılaşabilecekleri sorunlara rağmen neden seyahat ettiklerini şöyle açıklamaktadır; *''Moğollar veya diğer uluslar tarafından öldürülmekten, ömür boyu esir kalmaktan, açlıktan, susuzluktan, soğuktan, sıcaktan, kötü muamele görmekten, gücümüz ve sağlığımız yetmeyeceğinden korktuğumuz halde yılmadan, cesaretle Papa'nın emrini yerine getirerek, en ufak bir şekilde de olsa Hıristiyanlığa faydalı olmaya çalıştık. Ölümü ve tutsaklığı bir tarafa bırakırsak, önümüze çıkan engeller gerçekten de inanılmayacak kadar büyüktü. Amacımız en azından Moğolların gerçek niyet ve planlarını öğrenip, bunları Hıristiyanlara bildirerek, ani bir saldırı durumunda, geçmişte olduğu gibi hazırlıksız yakalanmalarını önlemeyi sağlamaktı''*[36].

Carpini'nin ifadelerine bakılacak olursa, Elçilik heyeti Moğollar ile diplomatik temaslar kurmanın ötesinde, onların niyetlerini ve hedeflerini de öğrenmek istemektedirler. Seyahatnamenin bütününe bakıldığı zaman Carpini Moğollar ile ilgili olarak onların tarihi, coğrafi konumları, dış görünüşleri, askeri taktikleri, töre ve yasaları, esirlere nasıl davrandıkları. Nelerden korktukları, ele geçirdikleri bölgelerin durumları, hangi şartlarda işgal ettikleri şehirlere dokunmadıkları. Buna benzer birçok detay durumu gerek gözlem yoluyla gerek işittikleri ile incelemiş ve bütün bunları bir eser haline getirerek, Avrupa'ya döndükten sonra halka, yöneticilere anlatmıştır. Carpini'nin

[35]Johann De Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk)*, trc. ve notl. Ergin Ayan, (4. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 15.
[36]Carpini, *age*, s. 34.

seyahatnamesinde özellikle Moğolların ele geçirdikleri bölgelerde vassallarına uyguladıkları baskılar ve Gürcistan, Ermenistan faaliyetleri hakkında vermiş olduğu malumatlar, çalışmamız açısından önemlidir.

1.4. Wilhelm Von Rubruk ve Seyahatnamesi

Doğum tarihi hakkında net bir tarih bulamadığımız Rubruk'un 1210-1220 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Günümüz Fransa sınırlarının kuzeyinde kalan Rubruk olarak bilinen yerde doğan Wilhelm, Rubruk ismini de doğduğu yerden almıştır. Fransisken tarikatına mensup olan Rubruk Fransa Kralı Ludwig (IX. Louis) ile iyi ilişkileri olduğundan bahseder. Kralın, Sertak Han'a yazmış olduğu mektubu ulaştırmak amacıyla seyahate hazırlanan Wilhelm Von Rubruk, İstanbul'da bulunduğu sırada mektubun kendisine ulaştığı bilinmektedir.[37] Seyahate başlama noktasının İstanbul olduğu tespitinde bulunulabilir.

7 Mayıs 1253'te Rubruk, kendisine eşlik edenler ile deniz yoluyla Kırım'a ulaştı. Kırım'dan Rus steplerine doğru yol alan Rubruk, Sertak Han'ın huzuruna çıkmıştır. Rubruk Kral'ın mektubunu Sertak'a sundu, Han'ın krallık mektubuna karşı yetkili olmadığını bildirmesi ve aynı zamanda da bir rahip olan Rubruk'un bölgede misyonerlik faaliyetlerine, Hanlık tarafından müsaade edilmeyeceğini bildirdi ve heyeti Altın Orda Hanı Batu'ya yolladı. Rubruk istediğine Batu'nun yanında da ulaşamayınca Karakurum'a Büyük Hanın yanına doğru yola devam etti. Yolculuk boyunca elçi yollarını kullandılar ve çoğunlukla iaşe sorunu yaşamadan Karakurum'a kadar gelebildiler.[38] Karakurum'da altı aydan fazla kalan Rubruk burada bulunduğu süreçte Moğolları yakından incelemiş ve halkın, gelenek göreneklerini, İmparatorluğun durumu gibi birçok hususta gözlemlerde bulunmuştur. Dönüş yolunda Saray şehrine uğradıktan sonra Güney Kafkasya ve Anadolu'ya da uğrayan Rubruk bölgede bulunduğu esnada gelişen olayları, bölgenin coğrafi ve kültürel durumunu, Moğolların bölgede yerleştiği mevkiler gibi konularda izlenimlerini seyahatnamesine aktarmıştır.

[37] Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk)*, trc. ve notl. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 24-25.
[38] Rubruk, *age*, s. 28.

Rubruk kendisinden önceki Ortaçağ seyyahlarından farklı olarak, seyahatnamesinde efsanelere, süslü anlatımlara ve taraflı gözlemlere yer vermek yerine şahit olduklarını aktarırken tarafsız bir üslup benimsemiştir. Rubruk Moğollar ile Tatarlar arasında ki farkları incelemekten, Slav kavimlerinin birbirleri ile olan akrabalıklarına ve Türkçeyi farklı diller ile karşılaştırıp kendince tespitlerde bulunmasına kadar o dönem için alışagelmişin dışında anlatımıyla bilgiler sunması kıymetlidir.[39]

1.5. Marco Polo ve Seyahatnamesi

Venedikli tüccar ve gezgin olan Niccolo Polo'nun oğlu olan Marco Polo 1254 senesinde Venedik'te doğmuştur.[40] Doğumundan bir yıl sonra Babası ve Amcası Polo kardeşler 1255 yılında ticaret için Venedik'ten ayrılarak İstanbul'a doğru yola çıkmışlardır. İstanbul üzerinden Kırımda bulunan Sudak limanına oradan da Altın Orda Başşehri Saray'a ulaştılar. Bu sırada Altın Orda hakanı Berke ile İran Moğollarının başında bulunan İlhanlı hakanı Hülagü arasında bir takım mücadeleler baş göstermişti. Bu mücadeleler Kafkasya ve yakın bölgede kargaşaya sebep olmuş, bu kargaşa esnasında Polo kardeşlerde Saray şehrinden ayrılarak Buhara'ya gitmişlerdir. Burada bulundukları vakit Büyük Hakan Kubilay kardeşi Hülagü'ye elçi heyeti yollamıştır. Bu elçi heyeti ile karşılaşan Polo kardeşler heyete katılarak onlar ile birlikte Çin'e Kubilay'ın yanına giderler.[41]

Kubilay tarafından ağırlanan Niccolo ve Matteo Polo Avrupa, Krallar, Papa ve Kilise ile ilgili pek çok bilgiyi Kubilay'a aktarırlar. Aldığı bilgilerden etkilenen Kubilay onlardan Papa'ya gitmelerini ve Papa'dan Hrıstiyanlığı anlatacak halka kabul ettirecek yüz misyoner ile bilim adamını Çin'e göndermesini ister.

Bunun üzerine Polo kardeşler yola çıkar ve 1269 yılında Akka'ya ulaşırlar.[42] Akkaya geldikleri zaman Papa'nın öldüğünü öğrenmişler ve yeni Papa'nın seçim sürecinin devam etmesi üzerine Venedik'e dönmüşler, Niccolo eşinin öldüğünü, oğlu

[39] Rubruk, *age,* s. 27.
[40] Ayşen Şatıroğlu, ''Marco Polo'nun Doğu ile ilgili Gözlemleri'', *İstanbul University Journal of Sociology,* c. III, sayı 5, Şub. 2012, s. 130.
[41] Şatıroğlu, agm, ss. 130-131.
[42] Marco Polo, *Kubilay Han'ın Sarayında Bir Venedikli Marco Polo Seyahatname (Dünyanın Tasviri),* çev. Leyla Tonguç Basmacı, (3. b.), Alfa Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 20.

Marco'nun ise yalnız kaldığını öğrenmiştir. 1271 yılında 17 yaşında olan Marco'yu da yanlarına alarak Akka, oradan da Kudüs'e giderler. Yeni Papa'nın seçildiği haberini aldıktan sonra İtalya'ya dönerler ve Kubilay'ın isteğini yerine getirmek için Papa ile görüşürler. Papa yüz kişilik heyet yerine iki Dominikan rahip verir, yola çıktıkları sırada Ortadoğu'da Memlük-İlhanlı mücadeleleri sürmektedir. Bu mücadeleler esnasında yaşanan savaşları haber alan rahipler durumdan korkar ve geri dönmeye karar verirler. Niccolo, Matteo ve Marco Polo yola birlikte devam ederler, Ermenistan, İran, Türkistan ve Gobi çölünü geçerek 1275'te Kubilay Han'a ulaşırlar.

Kubilay'ın yanında Marco Polo önemli yer tutmuştur. Danışmanlık, valilik ve elçilik gibi birçok görev kendisine taktim edilmiştir. Uzun süre Kubilay'ın yanında kalan Pololar 1292'de ülkelerine dönmek istemiştir. İlhanlıların Hakanı olan Argun'a eşi olacak Prenses Kökeçin'i götürmek üzere yola çıkarlar.[43] İlhanlılara ulaştıkları vakit Argun ölmüştür, bunun üzerine Kökeçin Argun'un oğlu olan Gazan Han ile evlendirilir. Burada ki işlerini bitiren Polo'lar İran üzerinden Anadolu'ya gelmişler, Trabzon'a uğramışlar oradan İstanbul'a geçmişler ve 1295 senesinde, Venedik'e ulaşmışlardır. 1298 yılında Venedik ile Cenova arasında yapılan savaşa katılan Marco Polo yakalanarak esir alınır ve Cenova Cumhuriyetin de kapatıldığı bir hapishane de tarih yazıcısı olan Rustichello ile karşılaşır. Aynı hapishanede geçirdikleri bir yıllık sürede Polo, Rustichello'ya 24 yıl süren (1271-1295) seyahatini anlatır, bu anlatı Rustichello tarafından *''Devisament dou monde'' (Dünyanın Tasviri)* ismiyle yazılmıştır. Kısa sürede eserin ünü ve Marco Polo'nun adı Avrupa'da yayılmış, eser birçok farklı Avrupa Dillerine çevrilmiştir.[44] 1324 yılında ölen Marco Polo verdiği bilgiler ile kendisinden sonra Doğu'ya gidecek olan ve Denizlere açılacak olan birçok gezgine ışık olmuştur. Bizde çalışmamızda Güney Kafkasya ve İran'ın kuzeyi hakkında, bölgenin coğrafi, iktisadi vb. konularda vermiş olduğu bilgilerden faydalandık.

[43]Polo, *age*, s. 21.
[44]Şatıroğlu, agm, s. 133.

1.6. Ricoldus de Monte Crucis ve Seyahatnamesi

1243 yılında Floransa'da dünyaya gelen Ricoldus, çeşitli Avrupa üniversitelerinde İlahiyat alanında ilim tahsil etmiş ve 1267'de Dominikan Tarikatına girmiştir.[45] Toskana bölgesinde hocalık yapan Ricoldus, 1287 yılında Papa'nın emriyle Ortadoğu'ya vazifelendirildi. İlk olarak Kutsal bölgeleri ziyaret etti ardından, Akka'ya gelen Ricoldus Kilikya, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'ın kuzeyini ziyaret etmiş Tebriz de İlhanlı hakanı Argun ile görüşmüştür. Argun'a Hıristiyan olması için çabada bulunmuş, 1290'da Bağdat'a geçerek Nasturilere vaaz vermiştir. Nasturiler ile gerginlik yaşamış bunun sonucu İlhanlılar tarafından halk içinde vaaz vermesi yasaklanmıştır.[46]

Kendinden sonra Ortadoğu'ya seyahat edecek olan Avrupalılar için kılavuz görevi görecek olan seyahatnamesini Bağdat'ta bulunduğu yıllarda yazmıştır. Eserinde gezdiği yerleri detaylı olarak yazmış ve tespitlerine yer vermiştir. Kutsal bölgelerde seyahat ederken çok etkilendiği, Golgota Tepesinde Monte Crucis (Haç Tepesi) mahlasını kullanmaya başlamıştır.[47]

Seyahatnamesinde Kilikya, Kayseri, Sivas ve kendisine eşlik eden bir Türkmen'den bahseden Ricoldus, Moğolların inanç sistemi, gelenekleri ve onların ilk yurtlarına dair bilgilerde vermiştir. Yazım konusunda takınmış olduğu üslup, bir rahip olmasından ötürü olsa gerek ki, görmüş olduğu hadiseleri aktarırken yetişmiş olduğu çevrenin ve değerlerinin etkisindedir. Ancak Moğolların faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler de, aktarımı tarafsız ve efsanelere yer vermeden gerçekleşmiştir. Bağdat'ta yazmış olduğu seyahatnamesini Floransa'ya döndükten sonra Papaya sunmuş ve 1320 yılında doğduğu topraklarda ölmüştür.[48]

Güney Kafkasya'dan da geçmiş olan Ricoldus, Azerbaycan, Tebriz, Moğolların bölgede kullanmış olduğu ovalar ve bölge insanlarının karakteri özellikleri hakkında aktarmış olduğu bilgiler ile çalışmamıza önem katmıştır.

---

[45] Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculğu),* Latince Aslından çev. Ahmet Deniz Altunbaş, (5. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 9.
[46] Monte Crusic, *age*, s. 11.
[47] Monte Crusic, *age*, s. 13.
[48] Monte Crusic, *age*, s. 12.

1.7. İbn Battuta ve Seyahatnamesi

Döneminin en mühim Seyyahı olan ve çağdaşlarının ötesinde bir Seyahatnamesi bulunan İbn Battuta 1304 senesinde güncel sınırlarıyla Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiştir. Asıl ismi Ebu Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Abdillah b. Muhammed b. İbrahim el-Levati et-Tanci'dir.[49] İslam Hukuku alanında iyi bir tahsil gören İbn Battuta ilme düşkün bir karaktere sahiptir. Gittiği ülkelerde, almış olduğu eğitimin sayesinde kadılık, elçilik gibi görevlerde de bulunmuştur.[50]

Tanca şehrinde 22 yaşına kadar ilim tahsili yaptıktan sonra hac vazifesini yerine getirmek isteyen İbn Battuta, yolculuğa çıkarken içinde bulunduğu durumu ve düşüncelerini şöyle aktarmaktadır:

''Kutsal evi haccetmek ve Yüce Peygamberimizin mezarını ziyaret amacıyla Yediyüzyirmibeşte Tanrı ayı Recebin ikisinde, Perşembe günü doğum yerim olan Tanca'dan hareket ettim. Ne sohbetiyle ferahlayacak eşim ve dostum ne de beraber yürüdüğüm bir kervan vardı. Lakin kalbimde bu kutsal toprakları görme arzusu iyice yerleştiği için dostlarımdan ayrılmayı göze alarak kuşların yuvadan uçuşu gibi terk ettim yurdumu. Annem ve babam henüz hayatta oldukları için ayrılırken ince bir hüzne boğuldum. Ayrılıktan benim payıma düşen neyse onların payına da düşen oydu. O zamanlar 22 yaşındaydım''[51]

Kutsal toprakları görme ve Peygambere olan sevgisi sebebiyle seyahatine başlayan İbn Battuta, sahilden ilerleyerek 1326 yılında İskenderiye şehrine geldi. Doğu ülkeleri hakkında bilgi sahibi olan Burhaneddin el-Arec ile karşılaşan İbn Battuta, onunla yaptığı sohbetlerden sonra kendisinde Doğu ülkelerine karşı bir merak uyandı.[52] Deniz yoluyla Cidde'ye geçmek için bölgenin önemli ticaret limanlarından olan Ayzab limanına gelmiş ancak bölgede ki karışıklıklardan ötürü Kahire'ye dönmüştür. Kahire'de fazla kalmamış ve Suriye'ye gitmiş, Şam'da bulunduğu sürede bir hac kafilesine katılmış ve Hicaz'a giderek hac görevini yerine getirmiştir. Hicaz'dan Irak ve İran'a geçen İbn Battuta gittiği

[49] A. Sait Yakut, ''İbn Battuta'', *DİA,* c. XIX, İstanbul 1999, s. 361.
[50] Şehitoğlu, *age,* s. 55.
[51] Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, (11. b.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 21.
[52] Yakut, agm, s. 361.

şehirlerde ilim öğrenmeye devam etmiştir. 28 yıl süren seyahati, Kuzey Afrika, Çin, Hindistan, Mısır, Anadolu, Deşt-i Kıpçak ve o dönem için Avrupa hariç bilinen Dünya'nın çoğunu gezip gören İbn-i Battuta bu seyahatlerini İbn Cüzeyy Kelbi'ye ham metin olarak aktarmış ve *''Rıhle''* ismiyle eser ortaya çıkmıştır.

1368 senesin de vefat eden İbn Battuta seyahatnamesinde gittiği bölgeleri detaylı olarak ele almış, Sosyal hayat, gelenek görenekler, kültürlerin karşılaştırılması, şehirlerin öne çıkan yapıları, yemek tariflerinden, cenaze törenlerinde giyilen kıyafetlere, bayramların nasıl karşılandığına vb. birçok konuda detaylı malumat vermiştir. Eserinde kendi dönemi için Dünya'nın yedi büyük hükümdarını saymış bu hükümdarlardan Ebu İnan el-Merini hariç diğerlerinin Türk ve Moğol hükümdarlar olması, 14. Asırda Türk ve Moğol hâkimiyetinin geniş ve önemli bir yer tuttuğunu gösterir.[53]

Eser 14. Asrın ikinci çeyreğinde İslam dünyasının önde gelen karakterlerini, mekânlarını, iktisadi ve ticari boyutlarıyla ele alan kapsamlı bir kaynaktır. Seyahatinin pek çoğunu İslam coğrafyası üzerine gerçekleştirmiş, gitmiş olduğu gayrimüslim beldelerde çok durmak istememiştir. Sade bir dil ile aktarmayı tercih etmiş halk diline yakın bir anlayış benimsemiştir. Halkın içine girer halk gibi davranır ve eserini farklı kılan detayları yakalayarak çağdaşlarının ötesinde bir anlatım sunmuştur. Türk tarihi açısından da çok önemli bilgiler aktarmıştır. Ahi kuruluşlarının yapısına, Kırım'dan Konya'ya, Alanya'dan Sivas'a uzanan siyasi ve iktisadi faaliyet alanlarına değinmiş ve Mısır'daki Fütüvvet sistemine benzetmiştir.[54]Anadolu'da gündelik yaşamı detayına inerek aktarmıştır. Anadolu beyliklerinin iç çatışmaları, Umur Bey'e karşı tertip edilen Haçlı saldırıları, Alanya limanının milletlerarası önemi, Eretna Devletinde gözlemlediği refah, Erzurum ve Erzincan da Türkmenlerin birbirleri arasında geçen mücadeleler gibi konularda verdiği bilgiler ile birinci el kaynaktır.[55]

İbn Battuta çalışmamız açısından özellikle, İlhanlılar için ve İslam dünyasının o dönemde önemli şehirlerinden birisi olan Tebriz'e gitmiş. Tebriz'de kaldığı süre

[53] Yakut, agm, s. 364.
[54] İbn Battuta, *age, s. 13*
[55] Şehitoğlu, *age,* s.68

içerisinde vermiş olduğu bilgiler, yakın coğrafyanın bölge ile bağlantılı yolları ve iktisadi hareketlilik konusunda tespitleri önemlidir.

1.8. Josaphat Barbaro ve Seyahatnamesi

Daha önce seyyahların ne amaçlarda seyahat ettiklerinden bahsetmiş ve bu amaçlardan birisinin de elçilik gibi diplomatik vazifeler ile alakalı olduğunun üzerinde durmuştuk. Geç Ortaçağ'ın son dönemleri Osmanlı-Venedik savaşları ve Osmanlı-Akkoyunlu mücadelelerine sahne oluyor bu mücadeleler Venedik Cumhuriyetinin Osmanlı'ya karşı Doğu'da Akkoyunlular ile Müttefiklik çabalarına olanak tanıyordu. Bu girişimler neticesinde Venedik'ten Akkoyunlu ülkesine elçiler gönderiliyordu.

Bu görevlilerden biriside önce Tüccar olarak daha sonrada elçi olarak Doğuya iki seyahat gerçekleştiren Josaphat Barbarodur. Doğum tarihi hakkında bilgiye ulaşamadığımız Barbaro 1436 yılında ilk seyahatini Cenevizlilerin kontrolü altında olan Azak'a giderek başlatmış, burada 16 sene kalmıştır. Kaldığı süre boyunca etrafta ki pek çok şehri gezmiş, Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıklarının faaliyetlerinden de haberdar olmuştu. Tatarların arasında uzun süre yaşayan Barbaro bölgede ki göçer Türklerin yaşayışı hakkında bilgiler verir.[56] Ülkesine döndükten sonra Venedik Cumhuriyeti'nin görevlisi olarak Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasanı, Osmanlıya karşı birlikte hareket etme gayesi ile gönderildi. Barbaro Akkoyunlu sarayına doğru yola çıktığında yanında, Venedikli askeri uzmanlar ile Akkoyunluların Venedik'e yolladıkları elçide bulunuyordu. Heyet yanlarında ateşli silahları götürüyor bunları karaman sınırında teslim etmeyi umuyorlardı. Osmanlıların Karamanoğlu topraklarını ele geçirmesi üzerine Kıbrıs'a kadar gelmiş olan askeri uzmanlar ve silahlar Venedik'e döndürüldü. Barbaro yola devam ederek sufi kılığında, Ramazanoğlu ve Dulkadir topraklarını geçerek Akkoyunlu sınırlarına girmiştir. Tebriz'e ulaşan Barbaro Uzun Hasan tarafından iyi karşılanmıştır. Tebriz'de kaldığı sürede şehrin yaşantısı ve kendisine ilginç gelen durumları aktarmıştır. Uzun Hasan, Barbaro'yu Gürcistan'a yapmış olduğu sefere[57]

[56] Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat,* trc. ve notl. Tufan Gündüz, (3. b.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. IX.

[57] Otlukbeli savaşında Akkoyunluların Osmanlı karşısında aldığı mağlubiyet sonrası, Gürcistanın Uzun Hasanı tanımaması sonucu 1476 yılında Gürcistan üzerine sefer düzenlemiş ve vergiye bağlamıştır. (bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, (7. b.), TTK, 2019 Ankara, s. 193.)

götürmüştür. Böylece Barbaro, gerçekleştirilen seferin detaylarına ve savaş sonrası imzalanan antlaşmalara şahit olmuştur.

Barbaro ülkesine döndükten sonra 1494 yılında ölmüştür. İran'a seyahat edecek olan Venedikli hemşerilerine yol göstermesi için Doğu Anadolu'dan, Kafkaslara, Maveraünnehr'den, Basra Körfezine uzanan Akkoyunlu ülkesinin önde gelen şehirlerinden gezip gördüğü yerler hakkında kısa kısa bilgiler vermiştir. [58]

1.9. Ambrogio Contarini ve Seyahatnamesi

Osmanlı Venedik mücadeleleri sırasında Barbaro gibi Akkoyunlu ülkesine giden bir başka diplomatta Ambrogio Contarini'dir. Contarini Venedikli soylu bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiş doğum tarihi ile alakalı kesin malumatlara ulaşılamamıştır. Gençlik yıllarında ticaret amaçlı İstanbul'da bulunmuş 1463 yılında Osmanlı ile Venedik arasında 16 yıl sürecek olan savaşın başlaması sebebiyle ülkesine dönmüştür.[59]

Venedik Cumhuriyeti Contarini'yi Akkoyunlulara elçi olarak vazifelendirdi. Görevi Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı harekete geçirmek ve Akkoyunluların Venedik Cumhuriyeti ile birlikte Osmanlı topraklarına ortak taarruzu konusunda ikna etmekti. Kendisiyle birlikte vazifelendirilen Barbaro güneyden Contarini ise Kuzey yolundan seyahate başlamıştır. 1474 senesinde Venedik'ten ayrılan Contarini, Orta Avrupa üzerinden Beyaz Rusya'ya oradan da Gürcistan'a ulaşmış ardından Tebriz'e varmıştır. Tebriz'e geldiğinde şehir kargaşa halindeydi, Uzun Hasan'ın oğlu Mehmet ayaklanmış ve Şiraz'ı ele geçirmişti. Böyle bir ortamda Tebriz'e gelen Contarini halk tarafından ön yargıyla karşılanmış bu durumdan korkan elçi, bulunduğu yerden fazla çıkamamış ve Uzun Hasanla da görüşemeyince de umutsuz bir ruh haline bürünmüştür.[60]

Uzun Hasan'ın yanına gitmek üzere Tebriz'den ayrılan elçi İsfahan'a gitmiş ve burada Uzun Hasanla görüşmüştür. Yapmış olduğu görüşmeden istediği verimi alamamış ve 1475 yılında Tebriz'e dönmüştür. Uzun Hasan elçi Contarini'den ülkesine dönmesini ve Osmanlı ile savaşa hazırlandığını bildirmesini istedi. Elçi Contarini daha

[58]Barbaro, *age*, s. XIV.
[59]Caterino Zeno ve Ambrogio Contarını, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri,* trc. ve notl. Tufan Gündüz, (5. b.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 4.
[60]Zeno - Contarını, *age,* s. 5.

somut ve açık bir taahhüt elde edemediği için bu isteği kabul etmedi. Bu tutum karşısında öfkelenen Uzun Hasan niyetinin Osmanlı ile savaşmak olduğunu yineledi ve isteğinin yerine getirilmesini istedi.[61]

Bunun üzerine 1475 Haziranında Tebriz'den ayrılan Contarini ve yanındakiler, Gürcistan ve Megrelya'yı geçip Karadeniz üzerinden Kefe'ye geçmek istediler. Kefe'nin Osmanlı birliklerince ele geçirildiğini öğrenince güzergâhı değiştirmek istediler ve Elçi'nin yanında bulunanlar Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Vati üzerinden gitmeye karar verince Contarini tek başına kaldı. Bilmediği bir coğrafyada tek başına kalan elçi büyük bir hayal kırıklığı ve hüzün içerisinde bulduğu kılavuzlar ile Hazar kıyılarına gidip oradan Tataristan'a geçip daha güvenli bir hat oluşturmak istedi.

Şamahı üzerinden Derbend'e geldi buradan bir gemi bularak Astrahan'a ulaştı ve Litvanya, Polonya, Almanya üzerinden 1477 yılında Venedik'e gelebildi. Contarini halkın ve aydınların Doğu coğrafyasına duydukları merak, bölgeye seyahat edecek seyyahların karşılaşabileceği olumsuzluklar, yollar ve şehirler hakkında kılavuzluk etmesi düşüncesiyle yolculuğunu kaleme aldı.[62]

Yolculuğu boyunca birçok olumsuz durumla karşılaşması, içinde bulunduğu ümitsiz durum ve korku yüzünden halkla fazla temas kuramamış, kendisinden önceki seyyahlar gibi detaylı anlatımlarına yer vermemiştir. Ancak onun seyahatnamesi Ortaçağın son dönemlerinde Güney Kafkasya'nın siyasi ve bölgenin bazı şehirlerinin durumu hakkında vermiş olduğu bilgiler açısından çalışmamız için önemlidir.

[61] Zeno - Contarını, *age* s. 6.
[62] Zeno - Contarını, *age*, ss. 7-8

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ BOYUNCA GÜNEY KAFKASYA

2. ORTAÇAĞ GÜNEY KAFKASYA TARİHİ COĞRAFYASI

Güney Kafkasya, batısı Karadeniz doğusu Hazar denizi, Kuzeyi Büyük Kafkas sıradağlarıyla çevrili, içinde Kura ve Aras nehirlerine sahip önemli bir geçiş bölgesidir. Bugün ki sınırlarıyla Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve İran'ın Kuzeyini içine alır. Bölge verimli topraklara, tarım ürünlerine ve geniş ovalara sahiptir. Güney Kafkasya coğrafi konum itibariyle Asya ile Avrupa'yı Kuzey ile Güney'i Müslümanlık ile Hristiyanlığı birbirinden ayıran doğal bir bölgedir.[63]

İlk Çağlar'dan, Ortaçağ boyunca birçok gücün egemenlik mücadelesi sahasında yer alan bölgenin tarihi coğrafyası hakkında Herodot, nehirlerden, Hazar denizinden ve bölgenin coğrafi yapısından bahsetmiştir. Kafkasya'nın çok uluslu yapısı M.Ö. V. Yüzyılda' yaşayan Herodot'un dikkatini çekmiş ve şunları aktarmıştır;*''Kafkaslar'da çok sayıda ve farklı soylarda halklar yaşar; çoğu geçimini yaban ormanlardan sağlar; buralarda değişik yapraklı ağaçlar bulunur.''*[64]Herodot'dan sonra Güney Kafkasya hakkında bizzat bilgi veren Ksenophon Armenia bölgesini büyük ve gelişmiş bir bölge olarak tanımlar. Daha sonra muhtemelen Gürcülerin ataları olan Taokhialılar'dan bahseder ve onların kalelerde yaşadığına şehir hayatından uzak olduklarına değinir.[65] M.Ö.64- M.S.24 yılları arasında yaşayan ünlü Coğrafyacı Strabon Güney Kafkasya'nın nehirleri ve şehir yapıları, İberya, Ermenistan ve Albania coğrafyası hakkında malumat verir. Strabon İberya'ya yerleşen halkın çoğunluğunun sakalarla akraba olduğunu aktarır ve şunları söyler;*''Halkın çoğunluğu ya da dağlarda dağlar da yaşayan savaşçı kesim, aralarında kan bağı olan komşuları Sakalar gibi yaşamaktadırlar ve çiftçilikle ilgilenmektedirler.''*[66]

[63]Wilhelm Barthold, *Kafkasya ve Doğu Avrupa Tarihi*, çev. Eva Gurbanova, Pınar Yayınları, İstanbul 2021, s. 7.
[64]Herodotos, *age.* s. 93.
[65] Ksenophon, *age,* s. 170-211.
[66]İsmail H. Demircioğlu vd.,*Seyyahların Gözüyle Gürcistan ve Çevresi,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 42.

İlk dönemlerde Güney Kafkasya içinde ki bölgeler Albanya, İberya, Armenia gibi farklı isimlerle anılmıştır. İslam fetihleri ile Araplar ve Ortaçağ İslam coğrafyacıları tarafından bölgede ki coğrafi isimler de değişiklik göstermiştir. Azerbaycan, Arran, Ermeni'ye olarak tek bir bölge şeklince incelenmiştir.[67]

Ortaçağda Azerbaycan; Erdebil, Meraga, Urmiye, Hunec, Ucan, Daharrakan, Hoy Tebriz, Mugan gibi verimli ovalara ve kalabalık şehirlere sahiptir. X.yy'a kadar Erdebil Azerbaycan'ın yönetim merkezi olarak öneme sahiptir.[68] Ancak değişen ticaret yolları, Trabzon'dan Tebriz'e uzanan ticaret güzergâhı, Cenevizlilerin ticaret amacıyla kurmuş oldukları tüccar locaları, İlhanlılar devriyle Tebriz'in ilim alanında yaptığı atılımlar gibi faktörler sebebiyle Tebriz'in önemi artmış ve Erdebil'in yerini almıştır. İlhanlılar, hakimiyet merkezi olan Azerbaycan'a yeni şehirler kurmuştur, bunlar; Ucan, Gazaniyye, Mahmud-abad, Rab'i Reşidi ve Sultaniye şehirleridir.[69]

Ortaçağ Güney Kafkasya'sında bir diğer önemli bölge de Arran'dır. Arran; Babü'l-Ebvab'dan Tiflis'e, oradan da Nahcivan'a kadar olan bölgenin ismidir.[70] Tarihi Arran coğrafyası içinde Tiflis, Hunan, Şemkür, Gence, Şemahi, Bakü, Şirvan, Beylekan ve Şeki gibi önemli şehirler bulunmaktadır. İpek, katır, boya kökü önemli ticaret kalemlerindendir.[71]

Ermeni'ye bölgesi içinde; Ani, Kars, Divin, Erivan'ın yanında, Erzurum ve Ahlat'a kadar uzanan dönemin önemli ticaret ve ovalık şehirlerine sahipti. Divin bölgenin başşehri olma özelliğinin yanında içerisinde bulunan kilise, cami ve pazarlarla dikkat çekmektedir. Ermeniler Rum diyarına giriş limanı olan Trabzon limanı sayesinde ipek, keten ve yün elbiseleri ihraç edebiliyordu.[72] Güney Kafkasya sahip olduğu Kura ve Aras nehirleri sayesinde iç ve dış ticareti canlı tutabiliyor, bu nehirlerin bölgeye dağılan kollarıyla tarım ve hayvancılık verimli bir iş kolu şeklinde devam ediyordu.[73] Arran ve Serir bölgeleri arasında uzanan dağlar arasındaki Arran vilayetinden çıkan Kura nehri,

[67]Bayram Arif Köse, *Sacoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929),* İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 45.
[68]Köse, *age,* s. 46.
[69]Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar),* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 238-239
[70]Bayram Arif Köse, '' 10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arran Tarihi Coğrafyası'', *Turkish Studies*, C. 11/1, Kış 2016, s. 98.
[71]Köse, *age,* s. 50.
[72]Köse, *age,* s. 49.
[73]Köse, *age,* s. 51.

doğu tarafında ilerleyerek Şeki ve Kibele hudutlarına doğru akar ve Berdic'in kenarından devam eder. Kalikala'dan doğan Mugan'ın arkasından geçen Aras nehri ile Mugan'da birleşen iki nehir, Mugan ile Bakü arasından akarak Hazar denizine dökülür.[74]

İran'dan Anadolu'ya geçişin, Kuzey ile Güneyin, Asya ile Avrupa'nın tampon bölgesi olan Güney Kafkasya Ortaçağ boyunca birçok devletin hâkimiyet mücadelesi verdiği bir bölge olmuştur. Bizans-Sasani mücadelesi bölge için ticaret yollarının hâkimiyeti temelinde bir sahne alırken, İslam orduları ile Hazarlar arasında İslam'ın yayılma sahası açısından mücadeleler baş göstermiş, Selçuklular için Anadolu'ya geçişin üs bölgesi olmuştur. Moğolların tartışmalı mirası olan Güney Kafkasya, bu miras temelinde Altın Orda ve İlhanlıların mücadelelerinin temel sebebidir. İçinde bulundurduğu ticaret yolları, geniş ovaları, ovalarını besleyen ırmaklar, ziraat ve hayvancılığın verimli olduğu bölge, dönemin güçleri için elde tutulmak istenmiş ve ortaçağ boyunca mücadele eksik olmamıştır.

2.1 Bizans-Sasani Mücadelesinde Güney Kafkasya

Ortaçağın başlarında Güney Kafkasya, Bizans ve Sasanilerin en önemli mücadele sahalarından birisiydi. V. Yüzyılın ortalarında Anadolu ticaret yollarının önemi artmış ipek ticareti önemli bir yer tutmuştu. Bu yollar Sasaniler ile Bizans arasında Güney Kafkasya'nın doğal bir tampon bölge oluşturması, Hıristiyanlığın bölgede yayılmaya başlaması sonucu daha önce birçok kez karşı karşıya gelen iki büyük gücü tekrardan uzun bir mücadelenin içerisine çekecekti.

Sasaniler Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Gürcü ve Ermenilere karşı baskı politikası uyguluyor, dinlerini değiştirmek için katliamlar yapmaktan geri durmuyor bölgede savaşlara girişiyordu. Gürcistan Kralı Vahtang Sasaniler'in bölgeye gelişini vergi ya da iktisadi bir sebebe değil, dinlerini değiştirmek üzere geldiklerine bağlıyordu.[75] II. Yezdegird (439-457), döneminde Sasaniler Güney Kafkasya'da dini baskılarını arttırmış ve dinlerini değiştirme yolunda katliamdan çekinmemişlerdir. Bu

[74] Dülef, *age*, s. 74; Köse, *age*, s. 51.
[75] *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Felicite Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, notl. ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 164.

politika Ermenleri ve Gürcüleri Bizans'a yöneltmiş, ileride yaşanacak birçok isyan ve kargaşa döneminin kapısını açmıştır.[76]

I. Justinianus (527-565), döneminde Bizans, Sasaniler karşısında hem ticari ve siyasi üstünlüğü eline almış hem de ipek üretimini öğrenmişlerdi. Bizans Güney Kafkasya'da elinde bulundurduğu bölgelerde idari düzenlemelerde bulundu ve Erzurum ile Silvan'ı önemli askeri karargâhlar olarak belirledi. Justinianus bunlarla uğraşırken 532 senesinde İstanbul'da ortaya çıkan sorunlar ile meşgul olmak durumunda kaldı. Bu vaziyet Sasaniler'in Güney Kafkasya'da üstün duruma geçmesine olanak tanımıştır.[77]

II. Justinos döneminde, Sasanilerin Himyeri Araplarını kışkırtması, Bizans'ında Sasani Armenia'sında ki Ermenileri kışkırtması sonucu 571 yılında bölgede büyük bir isyan başladı. Bütün bunlar iki devlet arasında ilişkileri kopma noktasına getirdi.[78]

572 senesinde Sasani hükümdarı Hüsrev Bizans'ın ödemesi gereken vergiyi istemesi için İstanbul'a elçilik heyeti yolladı. Bu heyet İmparator tarafından tehdit edildi ve bunun sonucu kopma noktasına gelen ilişkiler savaşa dönüştü. Savaşın ilk dönemleri, Bizans'ın şark bölgelerinden sorumlu birlikleri başarılar elde ederek Bizans için kazanımlar elde etmiş olsa da Nusaybin önlerinde Sasaniler karşısında almış oldukları ağır mağlubiyet savaşın durumunu Sasaniler lehinde değiştirmiştir.[79]

Mauricius (582-602) döneminde Bizans Anadolu ve Güney Kafkasya'da geniş çaplı bir genişleme elde etmiştir. Sasaniler'in Pers Armeniasında ki yöneticileri, bölgede dini baskıyı devam ettiriyor, Mazdeizmi kabule zorluyordu. Bu baskıların yanında Debil'de inşa edilen ateş tapınağı büyük çapta bir Ermeni isyanının başlamasına sebep oldu.[80] Bu isyan ve kargaşa döneminde Sasani tahtında mücadeleler baş gösteriyor Bahram Çobin tahtı zorla ele geçiriyordu. IV. Hürmüz tahttan indirilmiş oğlu Hüsrev İmparator Mauricius'tan yardım talebinde bulundu. Bizans'ın yapacağı yardımlar karşılığında Hüsrev onlara, Mezopotamya'dan Dara, Silvan gibi toprakların

[76] Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* Serander Yayınları, Trabzon 2012, s. 239.
[77]Tezcan, *age,* s. 242.
[78]Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* (2. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 18.
[79]Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 19.
[80]Köse, *age,* s. 58.

yanında, Güney Kafkasya'da Tiflis'e kadar Gürcistan'ın bir bölümünü, Armenia arazisinin Batı, Kuzey ve Orta bölümünü tamamen Bizans'a vermeyi teklif ediyordu.[81]

591 yılında yapılan anlaşma ile saydığımız bölgeler Bizans kontrolüne girdi. Mauricius'un elde etmiş olduğu bölgeler, ipek ticareti ve Anadolu'ya geçişte doğal bir tampon bölge oluşturması sebebiyle, Güney Kafkasya'da İmparator hızlı bir idari ve ticari atılımlarda bulundu. Yeni düzenlemeler neticesinde Bizans'ın doğu sınırında bulunan ve sık sık sorunlar çıkartan Ermeniler başka yerlere gönderilmek istenmiş Bizans Armeniasın'da bulunan çok sayıda Ermeni Pers Armenia'sına gitmiştir. Uygulanan bu politika Sasaniler için ileride kullanılacak bir politik malzemeye dönüşmüştür.[82]

Mauricius 602 yılında öldürülerek tahtı ele geçirildi. Bu durum İmparatorluğun birçok noktasında isyanların çıkmasına sebep olmuş, Güney Kafkasya'da ki imparatorluk bölgelerinde de yeni imparator Phokas'a başkaldıranlar oluyordu. Mauricius'a olan minnet duygusunu bahane eden II. Hüsrev, almış olduğu destek karşısında Bizans'a vermiş olduğu bölgeleri geri almak için, meşhur 602-628 Bizans-Sasani savaşı başlatmış oldu. Sasaniler ilk taarruzlarıyla Mezopotamya, Güney Kafkasya ve Anadolu'nun büyük kısmı Sasani kuvvetlerince ele geçirildi.[83] Bizans'ın çaresiz ve hızlı kayıpları taht yolunda değişikliğe sebep oldu ve 610 senesinde Herakleios İmparatorluk tahtına geçti. 10 yıl boyunca köklü reformlar ve dikkatli bir siyaset izleyen Herakleios 620'li yıllarda karşı saldırıya geçmiş 624'te Dvin, Gence ve Nahcivan gibi Güney Kafkasya'nın mühim stratejik şehirleri Bizans tarafından ele geçirilmişti.[84]

Bütün bunlar savaşın seyrini başka bir mücadele kısmına geçiriyordu. Ancak büyük toprak kayıpları ve iktisadi sorunlar, bütünüyle bir harekâtı mümkün kılmıyordu. Bu sebeple daha önce Bizans-Sasani mücadelelerinde ittifak arayışına girerek Asya'nın büyük gücü Göktürkler ve onların Kafkasya'da ki kolu olan Hazarlara başvurmuş olan İmparatorluk, tekrardan bu büyük güç ile temas kurma yolunda adımlar attı. Andre adlı

[81]Tezcan, *age*, s. 247.
[82]Tezcan, *age*, s. 248.
[83]Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 33.
[84] Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 36.

elçi Göktürklere yollandı ve Tong Yabgu tarafından bu ittifak girişimi olumlu karşılandı.[85]

Bu girişimlerin sonucu 627'de kalabalık Göktürk ordusu Güney Kafkasya'ya intikal etti. Ordu Aras nehri kıyılarına karargâhını kurmuştu, etrafta kendilerini tehdit edecek bir hareketlenme bulunmuyordu. Sasaniler Göktürklere elçi yollayarak Güney Kafkasya'dan çekilmelerini talep ettiyse de Göktürklerin cevabı Bizans İmparatorluğu topraklarından Sasaniler'in çekilmesi aksi taktirde taarruza geçileceği yönündeydi.[86] Bunun üzerine savunma önlemleri almaya başlayan Hüsrev hiç beklemediği anda Tong Yabgu'nun mahiyetinde büyük bir orduyla Kafkasya'ya girmesi ve Derbent'in meşhur surlarına rağmen kısa sürede Türk birliklerince ele geçirilmesi karşısında Sasaniler'in yapabileceği hiçbir şey yoktu.[87]

Eş zamanlı olarak Aras kıyılarında ki ordu da Azerbaycan'da faaliyet gösteriyor ve bölgeyi yağma ediyordu. Kafkasya Türk hücumlarına sahne oluyor Kuzeyinden Güneyine hızlı bir ilerleyiş kaydediliyordu. Gürcistan'a giren Tong Yagbu Tiflis'i kuşatmaya aldı ve burada İmparator Herakleios ile bir araya geldiler. Burada İmparator ile varılan anlaşma sonrası 40 bin atlı destek verildi. Büyük çoğunluğu Göktürk himayesinde ki Hazarlardan oluşturulmuş ordusuyla güneye doğru harekât gerçekleştiren İmparator Azerbaycan ve İran'ın kuzeyini ele geçirdi. Ninova'da Sasaniler'e ağır bir yenilgi yaşattı. Türk-Bizans ittifakı Sasaniler'e ağır bir darbe vurmuştur. Bu savaşlar silsilesi sonrası yıpranan Sasaniler, İslam ordularının gelişiyle Tarih sahnesinden çekilecek, Güney Kafkasya'da uzun mücadelelere sahne olan İslam Orduları ile Hazarlar arasında ki mücadeleye bırakacaktı.[88]

2.2. Güney Kafkasya'da İlk İslam Fetihleri

Hz. Ömer'in Halifeliği döneminde İslam orduları hızlı bir ilerleyiş kaydediyor, Kadisiye savaşıyla[89] Sasaniler büyük bir mağlubiyet yaşamış, Celula savaşıyla İslam

[85]Altay Tayfun Özcan, *Hazarlar,* Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 16.
[86] Özcan, *Hazarlar,* s. 18.
[87] Barthold, *age,* s. 148.
[88]İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* (38. b.), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 162; Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 52.
[89]Kadisiye Savaşı İran'ın tamamen kontrol altına alınmasından önce bu süreci hazırlayan İslam orduları ile Sasaniler arasında gerçekleşen en önemli savaşlardan birisidir. (bkz. Yasemin Barlak, '' Cerir b. Abdullah El-Beceli'nin Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat*

orduları Zağros dağları geçitlerini kontrol altına almış, 642 senesinde gerçekleşen Nihavent savaşıyla birlikte de artık İran bütünüyle Müslüman kontrolüne girmiş bulunuyordu.[90] Ermeniler'in gerek Bizans gerek Sasani ordularında bulunması ve Güney Kafkasya'da yaşayan milletlerin tarih boyunca büyük güçlerin denetimi altında maruz kaldıkları baskılar, İslam ordularının bölge üzerinde gerçekleştireceği keşif hareketlerinin önemli sebeplerindendir. Asıl mücadele ve geniş çaplı harekâtın sebebi ise, Kuzey sınırını güven altında tutmak ve bölgenin İslamlaştırılmasını sağlamaktı.[91]

İslam ordularının Güney Kafkasya'ya yönelik ilk ciddi faaliyeti Erdebil'e yapılan harekâttı. Huzeyfe emrindeki birlikler, şiddetli bir muharebe sonrası şehri ele geçirdi. Yapılan anlaşma gereği bölge halkına, dini geleneklerine ve dini özgürlüklerine dokunulmadı. İslam'ın hoşgörü sahası artık Erdebil'de kendisini göstermişti.[92] Yaşanan bu ilk gelişmelerden anladığımıza göre, Erdebil'de yağmadan ziyade İslam'ın yayılması ve halkın hoşgörüsünü kazanmaya yönelik girişimler ön planda olmuştur.

İslam orduları Güney Kafkasya'da bölge halkı ile Bizans'ın olası ittifaklarını engellemek istiyor fetih hareketlerine başlamadan önce bölgeyi tanıyor ve keşif hareketleriyle ufak çarpışmalar baş gösteriyordu. Yavaş hareket eden ordu, şüphesiz ki Güney Kafkasya'nın sert iklimi, ormanlık bölgeler ve dağlık alanların yayılışından etkilenmiştir.[93]

Yıpratma ve keşif maksatlı ilk harekâtlar, Bizans'ın bölgeye sürekli sevk ettiği askeri birlikler sebebiyle istenilen düzeyde kazanımların sağlanmasını engelleyen bir durumdu. Bu sebeple Hz. Ömer bölgeye kalabalık bir birlik yollayarak, İslam ordularının Güney Kafkasya'ya yapacakları geniş çaplı harekâtı başlatmış olacaktı. Kazvini bu harekât ve ele geçirilen yerler ile ilgili şu bilgileri verir;

'' Ömer- Allah ondan razı olsun- Bekir b. Abdullah'ı emirler ve kalabalık bir orduyla Azerbaycan tarafına gönderdi. Orada başlarında İsfendiyar'ın bulunduğu Acem ordusuyla savaştı. İsfendiyar esir oldu. Diğerleri hizaya gelsinler diye onu

Fakültesi Dergisi, Sayı. 52, Haziran 2022, s. 271.)

[90]Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* (12. b.), TDV, Ankara 2014, ss. 32-33.

[91]Bayram Arif Köse, '' İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler'', *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* c. 2, Kasım 2017, s. 300.

[92]Köse, ''Güney Kafkasya'', s. 302.

[93] Köse, ''Güney Kafkasya'', s. 307.

bağladılar. Azerbaycan alındı. Bekir b. Abdullah Utbe b. Farkad'ı vilayetin emirliğine, Ebu Ducane Simak b. Herşeti'l-Ensari'yi ordunun emirliğine verdi. Sonra Erran tarafına gitti. Aras nehri üzerine Hoda Aferid köprüsünü kurdu. Bu olaylar 25 (645) yılında oldu.''[94]

Kazvin'i verdiği bilgilerde harekât ile ilgili verdiği tarihte 645 yılını göstermiş olsa da bu tarih kesin değildir. 642 ile 643 yılını gösteren bilgilerde mevcuttur.[95]Yapılan bu ilk harekât sonucu İslam orduları galip gelmiş ve sulh sağlanarak birkaç yerleşim hariç Azerbaycan itaat altına alınmış oldu.[96]

Azerbaycan'ın kontrolü ile birlikte, Kuzey ve Güney'i birbirine bağlayan önemli bir bölge ve yerleşim olan Derbend Hz. Ömer'in dikkatini çekiyordu. Güney Kafkasya'da kalıcı olmak ve hudutlarını Kuzeye karşı bir sınır karakolu olarak gördükleri Derbent'i ele geçirmek isteyen İslam orduları ilk saldırılarını Selman b. Rebia al-Bahili, Habib b. Mesleme gibi Halifeliğin tecrübeli komutanlarıyla gerçekleştirdi.[97] İslam orduları Derbend önlerine geldiğinde halk cizye vermeyi kabul etti, yapılan anlaşma sonucu Derbend savaşsız ele geçirilmiş oldu.[98]

Derbend ele geçirildikten sonra İslam orduları adeta bütün Güney Kafkasya'ya yayıldı ve harekatlara girişti. Kazvini Güney Kafkasya'da yapılan bu faaliyetleri ve Derbend halkıyla yapılan barış hakkında şu malumatları vermektedir; *''Bekir b. Abdullah, Bend-i Hezran'a kadar gitti. Erran, Mugan, Geştasfi ve Şirvan gibi beldelerin tamamının bazılarını savaşla ve bazılarını barışla aldı. Derbend halkıyla barış yaptı. Bunun şartı, kendi imkanlarıyla Deşt-i Hazar kâfirlerini ülkeye sokmamaktı. Serake ile Abdurrahman'ı oraya oturttu. Kendisi Gürcistan'a yöneldi. Abdurrahman, Deşt-i Hazar'a gitti. 200 fersah gitmeden halkı İslam dinine soktu. Bekir b. Abdullah, Gürcistan halkıyla Cizye karşılığında sulh yaptı. Bazılarını İslam'a soktu.''*[99]

---

[94]Kazvini, Tarih-i Güzide, s. 140.
[95] Tezcan, *age,* s. 253.
[96]Köse, ''Güney Kafkasya'', s. 308.
[97]Elçin Neciyev ve Meherrem Ahmedov, '' Arap Hazar Savaşları ve Derbent'', *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi,* c. 5, Sayı 1, 2021, s. 45.
[98]Yusuf Tekin, *Abbasiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması,* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2018, s. 78.
[99]Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s. 140.

Kafkasya'daki İslam ordularının başkomutanlığına Selman b. Rabia'yı tayin eden Hz. Ömer bu atama ile bölgeye bir emirname gönderdi. Emirnamede, Derbend'in ötesine geçilerek Hazarlara yönelik harekete geçilmesini buyuruyordu. Bu emirname Kafkasya'da uzun yıllar sürecek olan Arap-Hazar mücadelesinin temelini oluşturmuştur diyebiliriz.[100]

Güney Kafkasya'nın Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde ele geçirilen bölgelerinde idari yönetimler belirleniyordu. Bu idari düzenlemeler, Pers-Armeniası ve Bizans Armeniasını tek bir elde toplamış *''El-Erminiyye''* adında eyaleti oluşturulmuştur. Bu yeni idari bölgeyi önceki dönemlerden ayıran özelliği, birçok devlet ve yönetim şeklinde değil, Armenia, Gürcistan, Azerbaycan birleştirilerek tek bir Vali tarafından idare edilecek şekilde düzenlenmiştir. İlk zamanlarda yönetim merkezi Divin ve Erdebil olmuş, Valilik konağı Erdebil'de kurulmuştur. Abbasîlere kadar durum böyle devam etmiş, Abbasiler döneminde Azerbaycan'ı kontrol eden yönetim merkezi Berde olmuştur.[101]

2.2.1. Güney Kafkasya'da Arap-Hazar Mücadelesi

Kafkasya'da fetihlerini ve yayılmasını tamamlayan Halifelik, hedefini Deşt-i Hazar bölgesine, Derbend'in kuzeyine yöneltmişti. İki güç arasında yüzyıl kadar[102] sürecek mücadele 642 senesinde İslam ordularının keşif faaliyeti niteliğinde olan Belencer'e ilerleyişi ile başladı.[103] Fetih hareketlerini kuzeye taşımak isteyen Halifelik, Kafkasya Umumi Valiliğine gönderdiği emirnamede Hazar ülkesine yönelik faaliyetlerin başlamasını buyuruyordu.

653 yılında Selman b. Rabia Belencer önlerine gelmiş ve direnişle karşılaşmışlardır. Hiç beklemedikleri bir anda beliren Hazar ordusu Halifelik ordusuna ağır bir darbe indirmiş ve geri çekilmeye zorlamıştır. Selman b. Rabia ve beraberinde ki ordu neredeyse tamamen imha edilmiş, Hazar kuvvetleri Ermeni'ye bölgesine kadar ilerlemiş ve Halifeliğin Güney Kafkasya'da ki yönetim merkezini Malazgirt'e kadar geriletmişti.[104]

---

[100]Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 78.
[101]Tekin, *agt,* s. 170.
[102]Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi),* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 276.
[103]Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 79.
[104]Oktay Bozan, ''Emeviler Döneminde Müslüman Hazar İlişkileri'', *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler*

Belencer mağlubiyeti Halifelik merkezinde büyük bir üzüntüye sebep olmuş ve uzun yıllardır durdurulamaz ilerleyişlerinin Hazarlar tarafından engellenişi, Araplar açısından Kafkasya'nın özel bir bölge olması ve buraya verilecek öneminde ilerleyen dönemlerde artması anlamına geliyordu. Hazarlar Güney Kafkasya'da Arapların çekildiği bölgelere giriyor ancak ele geçirdiği yerleşimlerde idareyi ele almak yerine yerel beyleri vergiye bağlıyor ve yağma faaliyetlerini tamamlayıp Deşt-i Hazar'a tekrar dönüyorlardı.

Hz. Osman'ın öldürülmesi sonrası Halifelik sıkıntılı bir döneme girmiş Hz Ali'den alınan hilafet Muaviye'ye geçmiş ve Emeviler Devleti teşkil olmuştu. Hilafetin içinde bulunduğu bu sıkıntılı durum, Güney Kafkasya'da yerel unsurların isyan hareketlerine girişmesine, Hazarların aralıklarla bölgeye girip yağma faaliyetlerine girişmesine, Derbendi ise tamamen kontrol altında tutmalarına olanak tanıyordu.

Derbend'in Hazarların elinde bulunması, İslam coğrafyasına geçişin bir kapısı gibiydi. Uzun süre Kafkasya faaliyetlerine ara veren Araplar, Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) döneminde Devlet'in idari yapısında gerçekleştirilen düzenlemeler ile birlikte siyasi bütünlüğünü sağlamış ve sorunlu bölgelere odaklanmaya başlamıştı.[105]

İlk faaliyetlerde sık sık isyan tertip eden Ermenilerin üzerine yürüyen Emeviler 700-701 yıllarında Erzurum'u ele geçirdi. Abdülmelik Hazarlara karşı girişilecek bir harekât öncesi Kafkaslar'da düzeni tamamen sağlamak istiyordu. Bunun gereği kardeşi Muhammed b. Mervan'ı bölgeye Vali tayin etti. Muhammed ilk olarak Ermeniye bölgesini tamamen kontrole alma girişimlerinde bulundu, 704 yılında yaptığı harekât ile durumu toparladı[106].

Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde Mesleme Hazar topraklarına taarruzlarda bulunuyor ardından Ermeniye bölgesine tekrar çekiliyordu. İrili ufaklı Arap harekâtları Hazarların tekrardan Kafkasya'ya yoğunlaşmasına sebep olmuştur. 711 yılında Derbend'i ele geçiren Hazarlar, Arran bölgesini de zapt etmiştir. Bölgede beliren Hazar akınları, Mesleme'yi tekrardan Derbend'e yöneltti ve 713 senesinde

Enstitüsü Dergisi, sayı 11, Nisan 2014, s. 107.

[105] Bozan, agm, s. 108.

[106] Fatih Erkoçoğlu, ''Emeviler ve Abbasiler Döneminde Kafkasya'nın Güneyinde İslam Hakimiyeti'', *İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı 7, Haziran 2017, s. 17.

bölgeyi ele geçirdi. Kuzeye doğru çıkan Mesleme yaklaşmakta olan kuvvetli bir Hazar Ordusundan haberdar olunca geri çekilmeye başladı.[107]

Hazarlar tarafından Gürcistan'a kadar kovalanan Mesleme bu kaçış sonrası itibar kaybı yaşamış gibi görünse de, aslında o daha önce benzeri durumlarda tamamen imha edilen İslam ordularının durumunu biliyor ve ağır kayıplar verip mağlup olmak yerine geri çekilmeyi tercih ediyordu. Mesleme İstanbul'un kuşatmasına destek amacıyla ordusuyla birlikte Güney Kafkasya'yı boşalttı. Bunun üzerine Mesleme'nin çekilmesiyle bölgede oluşan boşluğu, Hazar birliklerinin Arran ve Ermeniye bölgesine girerek yağma faaliyetlerinde bulunması takip etti.[108]

Hazarlar bölgede karşılaştıkları Emevi birliklerini dağıtıyor bölgede gücü eline alıyordu. Halife Yezid bin Abdülmelik bu gidişatı durdurmak adına Kafkasya Valiliğine tecrübeli bir komutan olan Cerrah el- Hakemiyi görevlendirdi. Cerrah beraberinde kuvvetli bir ordu ile Hazarları takip etmeye başladı. Derbend'i geçen Emevi ordusu 722 senesinde Belencer'i ele geçirdi.[109]

Cerrah bölgede tekrar Emevi otoritesini sağlamayı başarmış ve Hazarlara karşı önemli zaferler elde etmişti. Uzun süredir bölgede ciddi kazanımlar elde edemeyen Emeviler, bu gidişatı tersine çeviren Cerrah'ı ödüllendirmek yerine merkeze çekmiş yerine Mesleme'yi atamıştı. Görevde bulunduğu dört yıl içerisinde yeniden sağlanan düzeni sürdüremeyen Mesleme görevden azledildi.

Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik, Güney Kafkasya'yı iyi bilen Hazarlar'ı iyi tanıyan Cerrah'ı tekrardan Kafkasya Valiliğine atadı. Cerrah Tiflis ve yakın bölgelerde askeri faaliyetlerde bulundu. Hazarlar Cerrah'ın daha önce Deşt-i Hazar'a kadar gelmesi ve bölgede yaptıklarından ötürü Cerrrah'ı cezalandırmak isteyen Hazarlar, başında Hazar Kağan'ının oğlu Barsbek'in bulunduğu büyük bir kuvvetle Azerbaycan'a girdi. [110] Hazar kuvvetleri Umumi Kafkasya Valiliği için mühim bir şehir olan Erdebil önlerine geldi. Bu durum karşısında derhal harekete geçen Cerrah Erdebil

[107]Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 131.
[108] Bozan, agm, s. 110.
[109] Özcan, *Hazarlar,* s. 33.
[110]Erkoçoğlu, agm, s. 23.

önlerinde Hazarlar ile mücadeleye girişti. İki ordu amansız bir savaşa girişti, savaş sonunda Cerrah hayatını kaybetti ve Ordu'nun birçoğu imha edildi.[111]

Önlerinde herhangi bir kuvvet kalmayan Hazar birlikleri Erdebil'i ele geçirdi ve Beylakan, Bajarvan, Gence, Arran'ı zapt etti. Ardından Musul önlerine kadar ilerleyip bölgeden zenginlikler elde edip Kafkasya'ya geri döndüler. Bu ilerleyiş Halifelik merkezinde ciddi bir korku ve paniğe sebep olmuş bunun sonucu, Hişam tarafından Said b. Amr bölgeye görevlendirilmişti. Said beraberinde ki kuvvetler birlikte Cezire'ye ulaştı Berza'a sınırlarına kadar elden çıkmış olan yerleri tekrar aldı. Emeviler Hazarlar'a karşı kesin bir zafer istiyordu bu sebeple Mervan b. Muhammed Kafkasya Genel Valiliğine atandı. Hazarlara karşı yapılacak harekat öncesi, Mervan bölgede ki Gürcü ve Ermeni isyanlarını bastırdı. Beraberinde ki ordu ile Deşt-i Hazar'a giren Mervan büyük zaferler elde etmiş ve Hazar Kağanına İslam'ı kabul ettirmiştir.[112]

Emeviler devri kapanıp Abbasiler Hilafeti ele aldıkları vakitlerde Güney Kafkasya'da Hazar-Arap mücadeleleri savaşlar yerine ticaret ve sınır güvenliği şeklinde eskiye nazaran iyi bir haldeydi. Abbasi Halifesi Mansur, Kafkasya Valisi Yezid'den Hazarlarla iyi ilişkilerde bulunmasını ve evlilik yoluyla bunu pekiştirmesini istiyordu. Yezid'in evlilik talebi Hazar Kağanının kızını Yezid'e vermesiyle sağlanmış oldu. Bu dönemde iki ülke arasında ticari ilişkiler güçlenmiş şekilde ilerlemektedir. Hazar Kağanının kızı 761 yılında öldü. Bu ölümün şüpheyle karşılanması sonucu uzun süredir devam eden barış dönemi Hazarlar'ın Abbasi kontrolünde ki Kafkaslar'a girmesiyle son buldu. Kuzey ve Güney Kafkasya bütünüyle yoğun bir Hazar istilası altındaydı. Bu dehşetli ilerleyişi Abbasiler'in Kafkasya'ya gönderdiği 55.000 kişilik orduda durduramadı.[113]

762 ve 764 yıllarında büyük yenilgiler yaşayan Abbasiler Hazarlar karşısında Kafkasya'da zor duruma düşmüşlerdir. Bu düşüş Ermeni ve Gürcü beylerinin isyanlarıyla içinden çıkılmaz bir hal aldı. İsyan eden yerel unsurlar Hazarlar'dan destek talebinde bulunuyordu, bu durum Hazarların Kafkasya da elde etmiş oldukları başarımların göstergesiydi. Destek taleplerine fazla yanaşmayan Hazarlar 791'de

[111]Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s. 226.
[112]Erkoçoğlu, agm, s. 28.
[113]Özcan, *Hazarlar*, s. 45.

Abbasi ordusunun Hamzin'e saldırması üzerine sert bir karşılık vererek Abbasiler'e hücum ettiler. Halifelik Kafkasya'da zor bir süreç geçiriyor bu süreç kendi birlikleri içerisinde de çatışmaların yaşanmasına sebep oluyordu. Bu iç çatışmaların birinde Arap komutanlarından birisi Hazarlardan yardım talebinde bulundu 799 yılında Hazar orduları Derbend üzerinden Güney Kafkasya'ya girdi ve yağma faaliyetlerinde bulundu.[114]

Hz.Ömer'den başlayarak Abbasiler'e kadar uzanan Hazar-Arap mücadelesi, uzun yıllar sürmüş ve Güney Kafkas'ya özelinde Hazarların yağma, Halifeliğin ise idare ve isyanlarla uğraşması şeklide gerçekleşmiştir. Emeviler Hazarlar ile giriştikleri mücadelelerde saldırı yerine müdafi pozisyonuna geçmiş, Deşt-i Hazar'a kadar girip Kağan'a İslam'ı kabul ettirmelerine rağmen bölgeden çekilmiş ve Derbendi sınır bilmişlerdir. Abbasiler döneminde her ne kadar ticaret ön plana çıkartılmak istense de Hazar-Abbasi savaşları kaçınılmaz olmuştur. 799'da ki son savaştan sonra Abbasiler ve Hazarlar savaşarak birbirlerini yıpratmak yerine, karlı ve kazançlı bir yol olan ticareti tercih etmişlerdi. Bundan sonra ki süreçte Güney Kafkasya sahası iki devlet arasında ticari ilişkilerin ön planda olduğu bir bölge haline gelmiştir.

2.3. Büyük Selçuklu Devletinin Güney Kafkasya Faaliyetleri

Güney Kafkasya'da ilk Türk akınları Selçuklulardan önce Horasan üzerinden ve Derbend'in kuzeyinden yağma faaliyetleri şeklinde gerçekleşiyordu. Selçukluların ilk gelişleri, devlet olma yolunda henüz mücadele aşamasında oldukları dönemde Çağrı bey tarafından bir keşif harekatı olma özelliği taşıyan bir harekatla gerçekleşti. Bu faaliyetin gerçekleşmesin de bölgede bulunan geniş ovalar ve verimli arazilerden haberdar olunmasının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çağrı Bey ve yanında ki Türkmenler 1015-1018 yılları arasında, Azerbaycan üzerinden Ermeniler'in kontrolünde bulunan Vaspurakan bölgesine girdi. Atları ve oklarıyla hızlı taarruzda bulunan Türkmenler karşısında Ermeniler şaşkın ve telaş içerisindeydi. Mateos bu şaşkınlığı Vekayi-Namesin de şöyle aktarmıştır; *'' 467 (17 Mart 1018-16 Mart 1019) başlangıcında, mukaddes Haça tapınan bütün hıristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz*

[114]Özcan, *Hazar Kağanlığı,* s. 208.

kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekanimi Selase'ye tapınanları vurdu. Resul ve peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı.''[115]

Aslında gelen birlikler sayıca çok büyük bir kuvvet değildi[116] keşif maksatlı bölgeye girmiş, akınlarda bulunuyordu. Mateos'un bahsi geçen akınla ilgili devam eden anlatımı bu akınlara büyük bir dehşet ve matem havası katmıştır. Bunun sebebi şüphesiz, Mateos'un olaylara bir Ermeni ve Hristiyan bir keşiş olarak duygusal bakmasından kaynaklıdır.

Daha sonra Ermeni Kralı Senekerim Çağrı Bey'e karşı bir ordu göndermiş, bu ordu Türkmenler tarafından geri çekilmeye mecbur bırakılmıştır. Ermeniler Türklerin atlı yaycılarının hızı ve hünerleri karşısında mukavemet gösterememiştir.[117] Güney Kafkasya da ilk faaliyetlerine Ermeniye bölgesinden başlayan Selçuklular yeteri kadar ganimet ve bölge hakkında detaylı bilgiler elde ederek Maveraünnehr'e dönmüşlerdir.[118]

Güney Kafkasya'nın bu zamanlarda ki siyasi teşekkülü şöyleydi; Tiflis'ten batıya doğru Tao bölgesi dahil Gürcü Hanedanı Bagratlılar'ın idaresi mevcuttu.[119] Tiflis ise Müslüman Caferoğulları tarafından yönetiliyordu. Derbend'den Talış sınırlarına dek Hazar Denizi kıyılarına Şirvanşahlar, Arran bölgesin de ise Nahçıvan, Gence ve Dvin'i kontrol eden Şeddadiler[120] bulunmaktaydı. Tiflis'in Güneyi Orbelian Hanedanı tarafından, Vaspurakan bölgesi ise Ermeni Arzuni Hanedanı'nın yönetiminde bulunuyordu.[121] Güney Kafkasya bu dönemde siyasi birlikten yoksundu, bölgenin birçok yerel hanedanların yönetiminde bulunması, bu hanedanların sürekli mücadele içerisinde bulunması, bölgede iktisadi ve ticari hayatı da olumsuz etkiliyor, Güney

[115] Mateos, *Vekayi-Namesi,* s. 48.
[116] Çağrı Bey'in yanında bulundurduğu kuvvet sayısının 3000 kişiden teşkil olduğu düşünülmektedir. (bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* c.1, (b. 6.), TTK, Ankara 2021, s. 106.
[117] Mateos, *Vekayi-Namesi,* s. 48-49.
[118] Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans,* (3. b.), TTK, Ankara 2021, s. 10.
[119] Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden),* TTK, Ankara 1992, s. 58.
[120] X ve XII. Yüzyıllar'da Arran ve Ermeniye bölgesinde hüküm sürmüş Müslüman Hanedanı. Şeddadiler hakkında ayrıntılı bilgi için (bkz. V. Minorsky, Kafkas Tarihi Çalışmaları, çev. İlhan Aslan, Post Yayınevi, İstanbul 2023.)
[121] Yaşar Bedirhan, *Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999, s. 31.

Kafkasya'nın kaos ve kargaşanın yoğun hissedildiği bir coğrafya halini almasına sebep oluyordu.

Güney Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'ın Tebriz şehrinden, Derbend'e kadar olan bölge Türkmenler için özel bir yere sahipti. 1040 yılında Dandanakan savaşında Gaznelileri mağlup eden Selçuklular devletleşme adımlarını tamamlıyordu. Horasan'dan büyük bir harekat başlıyor ve İran coğrafyası Selçuklular tarafından ele geçiriliyordu. Sultan Tuğrul Rey'de karargahını kurmuş ve Selçuk ailesinin beylerine görevler taksim etmeye başlamıştı.

Bütün bunlar olurken Türkmenler İran'dan Mezopotamya'ya hatta Bağdat dolaylarına kadar göçüyor hayvanlarına geniş otlaklar arıyordu. Ancak bu coğrafyalardan ziyade Türkmenleri en çok cezbeden bölge içinde geniş ovalar ve akarsular bulunduran Azerbaycan'ın verimli arazileri olmuştur.[122]

Bu sebeple ileride Anadolu'ya yapılacak akın ve fetih hareketlerinin ana karargahı olacak Azerbaycan'a Türkmenler iktisadi amaçlar doğrultusunda göç etmeye ve burada toplanmaya başlamıştı.[123]

1043 senesinde Rey'de Sultan Tuğrul tarafından hanedan mensuplarına verilen harekat emirlerinde Kutalmış Cürcan vilayetine, Amcaoğlu Hasan ve kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakutiyi Azerbaycan, Arran, Ermeniye gibi bölgelerde akın ve fetih maksatlarıyla görevlendirmişti. Hasan Beyin giriştiği faaliyetler esnasında Bizans birliklerince pusuya düşürülmesi sonucu şehit olduğu haberi Sultan Tuğrul'a ulaşmış ve Tuğrul bu duruma epeyce üzülmüştü. Hasan Beyin öcünün alınması maksadıyla fetih harekatlarında başarılı bir geçmişi olan Selçuklu Meliki İbrahim Yinal'ı Azerbaycan Umumi Valiliğine tayin etti ve Anadolu üzerine vazifelendirdi. Gürcistan ve Arran bölgelerinde akınlarda bulunan Kutalmışada Yinal'a katılması tebliğ edilmişti.[124]

Beraberinde kuvvetli bir ordu ile Ermeniye ve Gürcü beldelerine doğru harekete geçen Selçuklu ordusu hızlı bir akın hareketine girişiyor ve birçok belde de düşman unsurlarını ortadan kaldırıyordu. Dönemin çağdaşlarından olan Ermeni yazar Aristakes

[122]Özgüdenli, *age,* s. 54.
[123]Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI.Yüzyılın İkinci Yarısı),* çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız, (3. b.), TTK, Ankara 2021, s. 11.
[124]Ayönü, *age,* s. 18.

şaşkınlıklarını şöyle aktarıyordu; *''Aynı yıl, Cennet'in gazap kapısı topraklarımızın üzerine açıldı. Sayısız asker Türkistan bölgesinden harekete geçti. Atlar, kaya gibi sert toynakları ile kartal kadar hızlıydı. İyi kuşanmış, yayları gergin, okları keskin ve ayakkabılarının bağı çözülmemişti. Vaspurakan bölgesine geldiklerinde, doymak bilmez kurtların yiyeceklerini yalayıp yutması gibi Hıristiyanların üzerine saldırdılar. Pasin bölgesine kadar uzanan ve Vagharşavan adında ki büyük araziye kadar, yirmi dört bölgeyi kılıçtan geçirerek, yakarak ve esirler alarak yerle yeksan etmişlerdi.''*[125]

Vaspurakan ve civarında ki bölgeleri ele geçirdikten sonra hızlı bir şekilde önemli ve zengin bir şehir olan Erzen ele geçirildi. Bölgede ki Bizans Valileri, Selçuklu birliklerinin hızlı ilerleyişi karşısında çaresiz kalmış ve İmparatordan yardım talebinde bulunmuştu. İmparator, Gürcü Prens'i Liparit'e yanına Tao, Kartli, Abhazya birliklerini alarak Valilere destekte bulunmasını emretti. Liparit toplamış olduğu 30.000 bin kişilik orduyla Pasinler ovasında yerleşmiş olan Bizans ordusuyla birleşti.[126]

Bu sırada asıl bölgede Bizans kuvvetlerini aramakta olan İbrahim Yinal akşam vakitlerinde Pasinlere gelmiş ve mevzilenmişti. Gece vakitlerinde Bizans kuvvetleri Selçuklu mevzilerine ani bir saldırı girişiminde bulunmaya çalıştı bu sırada Liparit'in yeğeni öldürüldü. Bunu gören Liparit emrinde ki bütün orduyla taarruza kalkıştı. 18 Eylül 1048'de başlayan muharebe Bizans ordusunun ağır bir yenilgiye uğraması ve Liparitin esir edilmesiyle Selçukluların önemli bir zafer elde etmişti.[127]

Pasinlerin kazanımları, Anadolu ve Güney Kafkasya'nın zengin mali kaynaklara sahip olduğu anlamına geliyordu. Türkmenler Selçuklu sınırları içinde önemli bir nüfus teşkil ediyor bu nüfus beraberinde sorunlara da sebep oluyordu. Tuğrul bu sorunları ortadan kaldırmak adına Türkmenleri Anadolu ve Güney Kafkasya'ya yerleştirerek İran ve Irak-ı Acem bölgesinde yerel unsurlar ile Türkmenler arasında oluşan sorunları çözmeyi amaçlıyordu diyebiliriz.

1054 yılında Sultan Tuğrul beraberinde güçlü bir orduyla Tebriz'e yürüdü. Gence ve Tebriz'i elinde bulunduran Revvadiler'in, Arran bölgesinin hakimi Şeddadilerin, itaatlerini vergi ödemeleri şartıyla kabul etti. İtaat sonucu, saymış olduğumuz

[125]Aristakes, *age,* s. 77.
[126]Bedirhan, *agt,* s. 75; *Gürcistan Tarihi,* s. 283.
[127] Ayönü, *age,* 19.

Müslüman Hanedanlara dokunulmadı.[128] Böylece Tuğrul Bey, Güney Kafkasya'nın Müslüman idarelerini kendine bağlamış, hedefini Ermeniye bölgesine çevirmişti. Tuğrul'un Ermeniye seferiyle ilgili Mateos, Vekayi-Namesinde şunları aktarmıştır; *''503 (8 Mart 1054- 7 Mart 1055) tarihinde Ermenistan üzerine zehirli ve öldürücü bir rüzgar esti. İran sultanı Tuğrul, paytahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan'a yürüdü. Sultan, Bergri şehrine gelip burasına hücumla zaptetti ve oranın ileri gelenlerini, zincirle bağlı oldukları halde esir olarak götürdü.''*[129]Selçuklu birlikleri buradan kollara ayrılarak Çoruh'a kadar ilerlemişler Doğu Anadolu'da akınlarda bulunmuşlardır. Başarıyla sonuçlanan bu seferin Ermeniye bölgesinde bıraktığı izlenimle alakalı dönemin çağdaş Ermeni keşişi ve tarihçisi olan Lastivertli Aristakes Ermeniyenin durumunu şu sözleriyle anlatıyor; *''Yoğun nüfuslu bir şehir gibi insanlarla dolup taşan ülke bir anda ıssız ve boş bir arazi haline geldi.''*[130]. Sürekli Batıya, Anadolu'ya yönelik teşkilatlı ve planlı bir politika benimsemiş olan Selçuklular Anadolu ve Güney Kafkasya'yı gaza alanı olarak görüyor bu bölgeye yapılan gaza faaliyetleri ve bölgenin geniş otlakları Türkmenleri her zaman etkileyen unsurlar olarak ön plana çıkıyordu.

Önceleri bağımsız ve yarı bağımlı Türkmen beylerinin faaliyet gösterdikleri coğrafya, Selçukluların Devlet politikası halinde şekilleniyordu. Sultan Tuğrul'un Güney Kafkasya seferleri etkili olsa da, Müslüman idareler dışında ki Gürcü ve Ermeni hakimiyet sağlarında tam kontrol sağlanmamıştı. Anadolu'nun bütünüyle fethinden geçen yol Güney Kafkasya'nın kontrolünden geçiyordu.

Bunu iyi bilen Sultan Alparslan amcasının ölümü sonrasında Kutalmış ile giriştikleri taht mücadelesinden galip olarak çıkmış ve 1063 senesinde Selçuklu Tahtına oturmuştu.[131] Devlet işlerini yoluna koyduktan sonra hedefini Kafkaslara yöneltti. Sultan Alparslan 1064 senesinde Rey'den harekete geçti. Merend dolaylarında Türkmen Beylerinden Tuğtegin kuvvetleriyle beraber Sultan Alparslan'a katıldı. Tuğtegin Güney Kafkasya ve Anadolu da akınlarda bulunmuş, bölgeyi ve yolları iyi bilen bir komutandı. Beraberindeki kuvvetler ile Merend'den Nahçıvan'a gelerek,

[128]Bedirhan, *agt,* 83.
[129] Mateos, *age,* s. 100.
[130] Aristakes, *age,* s.106.
[131] Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih),* (4. b.), Nobel Yayınları, Ankara 2012, s. 46.

buradan Aras nehrini geçip orduyu ikiye böldü.[132] Sultan Alparslan Gürcistan dolaylarına gitti.[133] Oğlu Melikşah ve Veziri Nizamü'l-mülk'ü Ermeniye bölgesinin Bizans Hudut sınırlarına doğru yolladı. Alparslan yolu üzerinde ki Lori'ye geldi Lori hakimi Giorgi'nin vergi ödemeyi ve Selçuklu idaresini kabul etmesi üzerine Lori'den Gürcistan istikametine doğru ilerledi.[134] Hızlı bir ilerleyişle ansızın Kangarni ve Trialet'e girdi. Öncü birlikleri ise Kür nehrine doğru ilerleyerek Kvelis-Kur'a kadar yayıldı. Alparslan Şavşat, Klarceti ve Tao bölgesini ele geçirdi.[135]

Melikşah ise Aras boyunca ilerleyerek Surmari (Sürmeli) ele geçirdi. Buradan birçok Hıristiyan keşiş ve rahibin bulunduğu, Hıristiyanlar için değerli bir yerleşim olan, Meryemnişin'e(Marmaraşirin) yöneldi. Kuşatmaya alınan kalenin zaptı zor görünüyordu, kuşatmanın devam ettiği sıralarda gece vakti deprem oldu ve kalenin doğu surları yıkıldı, Melikşah sabah gün doğumunda şehre girdi.[136] Alparslan Şavşat üzerinden, Ardahan'a geldi buradan Ahalkelek üzerine ilerlerken Melikşah'da babasına katılmıştı. Melikşahın zaferlerini işitip çok sevinen Alparslan 1064 Haziran ayında Ahalkelek önlerine geldi ve burayı ele geçirdi.[137] Yönünü Kars ve Ani üzerine çeviren Alparslan buraya kadar olan bölgeleri kimini savaşarak kimini de kalelerde bulunan insanların aman dileyip Müslüman olmaları sonucu savaşsız ele geçirerek Ani'ye gelmişti. Ani Hıristiyanlar için sembol şehirlerden birisiydi, Alparslan gelene kadar ele geçirilemez olarak düşünülen Ani ve ahalisi büyük bir endişe ve panik içerisindeydi. Lastivertli Aristakes, Alparslan'ın Ani'ye gelişini şöyle aktarıyor; *''Selçuklu sultanı çok muazzam sayıda askeri birlikle geldi ve topraklarımıza girdi, her yere dehşet ve korku saldı. O, günahkarlık sınırlarına ulaşmış olan Ani şehrine ulaşana kadar pek çok toprağı ayaklarının altına alarak ezdi. Çadırını Ani şehrinin karşısına dikti ve ordusunu boyluca ülkenin etrafına yaydı.''*[138]Ani sağlam surlarla çevrili, şehrin üç tarafını da Arpaçay nehri çeviriyordu. Sultan Alparslan surları mancınıklara vurdurarak muhasaraya başlamıştı. Zorlu bir kuşatma oluyor Selçuklu birlikleri şehre

[132] Merçil, *age*, s. 47.
[133]İbrahim Tellioğlu, *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 90.
[134] Merçil, *age*, s. 48.
[135]*Gürcistan Tarihi*, s. 287.
[136] Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi,* (7. b.), TTK, Ankara 2019, s. 265.
[137] Erkan Göksu, *Büyük Selçuklular (1040-1157),* Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 50.
[138]Aristakes, *age*, s. 162.

girebilmek için amansız bir mücadele veriyordu. Mancınıklar surlarda delik açmayı başarmış ve bunu Selçuklu birliklerinin şehre girmesi takip etmişti. Şehri savunan Bizans hizmetinde ki Gürcü komutanlar Bagrat ve Greguvar halkla birlikle iç kaleye çekilerek savunmaya burada devam ettiler.[139]

Sultan Alparslan'ın şiddetli saldırıları karşısında dayanamayan Ani savunucuları teslim olmaktan başka çare görmeyerek sulh yoluna başvurdular. Sulh görüşüldüğü sıralarda bundan vazgeçtiler ve Selçuklu birliklerine saldırmaya başladılar. Bunun üzerine Kale içine şiddetli bir hücumla giren birlikler Ani'yi bütünüyle ele geçirerek fethe mazhar oldular.

İslam Dünyasında büyük sevinç yaratan Ani'nin fethi, Hıristiyanlar içinse bir matem günü olmuştu. Ani'nin fethiyle Abbasi Halifesi Sultan Alparslan'a Ebu'l Feth yani fethin babası unvanını vermiştir. Bu fetih ile birlikte Güney Kafkasya Selçuklu idaresine girdi. Bizans hududunun ve Anadolu'ya giden yolun en mühim şehri Ani düşmüştü. Burası artık Selçuklular için Anadolu'ya geçiş öncesi önemli bir kilit nokta olmuş, Bizans içlerine girişilecek harekatların daha rahat ve güvenli yollardan yapılmasını sağlayacak mühim bir bölge haline gelmiştir.[140]

Bölgede idari düzenlemelerde bulunduktan sonra Sultan beraberinde yüklü ganimetle Rey'e döndü. Rey'e döndükten sonra hanedan içerisinde baş gösteren bir takım isyanlar ile uğraşan Sultan bu sıralarda Kars ve Vanand eyaletine idareci olarak bıraktığı Gagik, buraları Bizans'a teslim ederek Sultan'a ihanet etmişti. Aynı zamanda Kuzeyden gelen bir Alan yağmacı birliği Kafkasya'da Selçuklulara bağlı olan Şeddadilerin topraklarına girerek Gence ve civarında Müslümanları öldürerek yağmada bulunuyorlardı. Gayesi Anadolu'da Bizans'a ağır bir darbe vurarak bu bölgeleri Türkmenlere tamamen açmak olan Alparslan, bunun gerçekleşmesi için Anadolu ve Güney Kafkasya'nın uç sınırlarında ki Hıristiyanların, özellikle Gürcü ve Abhaz diyarlarının tamamen itaat altına alınması gerektiğini biliyordu.[141]

1067 yılında beraberinde büyük bir orduyla Aras nehrini geçerek Müslüman idarelerde karışıklıkları düzeltiyor askeri faaliyetler de bulunuyordu. Bu sıralarda

[139] Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 265.
[140]Göksu, *age*, s.51.
[141] Bedirhan, *agt*, s. 104.

Selçuklulara tabi olan Gürcistan Kralı IV. Bagrat başkaldırdı, Gence ve Tiflis civarlarında saldırılarda bulunmaya başladı. 1068 senesinde Tiflis'i ele geçirip Tiflis emiri Fedlun'u esir aldı. Sultan bu duruma çok hiddetlendi ve Selçuklu birlikleri Gürcü diyarına yürüdüler. Hızlı bir hareketle Kartli'ye geldiler. Kral direniş gösteremeyeceğini bildiğinden bölgeden kaçmıştı. Birlikler Tiflis'e girmiş ve Gürcü-Abhaz diyarlarını kontrol altına almıştı. Kral Bagrat tekrar itaatini bildirmek ve af dilemek üzere Liparitin oğlu İoane'yi elçi olarak Sultana gönderdi. Sultan Alparslan Kral Bagrat'ın af talebini kabul etti ve onları vergiye bağladı. Gürcü kroniğinin Sultanın Kartli bölgesine neden geldiği hakkında yaptığı yorum şöyledir; *''Sultan Tiflis'i ve Rustav'ı, ne kıralımıza karşı kin beslediği ne de makamındaki emirlerin fena niyetlerinden dolayı değil, bu adamların iyiliğe karşı yaptıkları fenalık ve kötü kuvvetlerine güvenerek hainlikten başka düzen tanımadıklarından dolayı zapt etmiştir. Kartli'nin tahribine iştirak eden ordu 500.000 bin kişi idi.''*[142] Sultan beraberinde ki ordunun bir kısmını Güney Kafkasya da bırakarak Türkmen beylerini ve Selçuklu Meliklerini Anadolu'ya akınlar yapmaları için görevlendirdikten sonra İran'da ortaya çıkan sorunlar sebebiyle bölgeden ayrıldı.[143]

Güney Kafkasya'da ki Selçuklu hakimiyeti, Bizans açısından sürekli ve yıpratıcı şekilde devam eden Türk akınlarının engellenememesine sebep oluyordu. Bölgeyi bir askeri üs haline getiren Selçuklular Anadolu'ya rahat bir şekilde giriyor akınlarını yağmalarını yaparak geri dönüyorlardı. Akınlar artık Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'yu geçmiş, Batı Anadolu'ya kadar ulaşmıştı. Bu gidişat Bizans içinde tedirginliğe sebep oluyor önlemler alınması gerekiyordu. Bu maksatla büyük bir orduyla harekete geçen Roman Diogenes 1071 yılında yola çıkarak Kafkasları ele geçirip Selçuklu başkentine ilerleyerek bu gidişatı tamamen ortadan kaldırmak maksadıyla yola çıktı. Diogenes, Sultan Alparslan tarafından Malazgirt dolaylarında ağır bir yenilgi yaşadı.

Melikşah döneminde Selçukluya tabi olan Kafkasya'daki, Müslüman idarelerin çok sık problemler ortaya çıkarması ve yönettikleri bölgelerin idarelerinde zorlanmaları neticesinde Melikşah yerel hanedanlıklara son vermiştir. Gürcistan

[142] *Gürcistan Tarihi*, s. 291-292.
[143] Merçil, *age*, s. 56.

taraflarında ise Kral II. Giorgi etrafa saldırarak Selçuklu hakimiyetini tanımıyordu. Yeni bir düzene gidilen Kafkasya'nın idaresi Emir Savtegin'e verildi.[144] Savtegin Gürcüler ile giriştiği muharebelerde başarı elde edemiyordu. Bizzat Melikşah Gürcistan'a girerek Sevtegin'in konumu güçlendirdikten sonra geri döndü. Gürcüler tekrardan etrafa saldırmaya başladı. Bizans desteği ile Erzurum, Oltu ve Kars'ı işgal ettiler. Melikşah, Türkmen Beylerin'den Ahmed Gazi'yi bölgeye gönderdi. Ahmed Bey Gürcü Kralı II. Giorgi'yi yenerek, Kars, Erzurum ve Oltu'yu tekrardan ele geçirdi. Bu seferler de Türkmenler Arran, bölgesinin ovalarını şehirlerini de ele geçirmiş bölgenin yerli unsurları haline gelmiştir.[145]

Aynı seferin neticesinde Gürcistan savunmasız kalmış ve Selçuklular tarafından akınlara maruz kalmıştır. Bu akınlardan dönen Türkmenler yolda Anadolu'ya gitmekte olan Ebu Yakup ve İsa Böri ile karşılaşmışlardır. Bu karşılaşma ve sonrasında Gürcistan diyarının Türkmenler tarafından ele geçirilişi ile ilgili Gürcistan kroniğinde şöyle bahsedilmiştir; *''Zengin ganimetleri taşıyarak geri gitmekte olan adamlar, Türk kuvvetlerini Bizans memleketine doğru götürmekte olan İasi ve Bujğob büyük emirlere rastladılar. Onlar, yüklü oldukları büyük miktarda ki altın ve serveti gösterip ve kıralın yenildiğin anlatarak: Bizans memleketine gitmeğe ne lüzum vardır? İşte ıssız ve hazine ile dolu Gürcistan buradadır dediler. Emirler yollarını derhal değiştirerek, çekirge sürücü gibi memleketin içine yayıldılar.''*[146]

Türkmenler 1080 yılında Şavşat, Acara, Kartli, Ardanuç, Kutaysi ve Çoruh bölgesini ele geçirdi. Bundan sonra Melikşah Kafkasya'ya yönelik giriştiği harekatlar ile Dağıstan'dan Karadeniz kıyılarına kadar bütün yerleri zapt etti. Güney Kafkasya özelinde tam bir Selçuklu hakimiyeti baş gösterdi. Bölgeye yerleşen Türkmenler sadece ovalarda değil artık şehirlerde de bulunuyordu. Özellikle Azerbaycan ve Arran bölgeleri yerli unsurun Türkmenlerin çoğunluğu almaya başladığı bir bölge haline gelmiştir. Güney Kafkasya'nın Türkleşmesi Anadolu'nun Türkleşmesinden önce olmuş, bu durumda şüphesiz Türkmenlerin Anadolu'ya girişlerini kolaylaştıran unsurlardandır. [147]

[144] Merçil, *age*. s. 84.
[145]Bedirhan, *agt*, s. 115.
[146]*Gürcistan Tarihi*, s. 307.
[147]Bedirhan, *agt* s. 125-126.

Melikşah'ın 1092 senesinde ani ölümüyle Devlet iç karışıklıklar ve isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.[148] Gürcü ve Ermeniler bu karışıklıkları fırsat bilerek isyan etmişlerdir. Gücünü İran dolaylarında iç meselelere yoğunlaştıran Selçuklu politikası bu dönemde Güney Kafkasya'ya çok müdahalelerde bulunamamıştır. Yerel beyler faaliyetler de bulunmuş ise de bu girişimler sonuç getiren hareketler olmamıştır. Gürcistan Krallığı bu boşlukta giderek güçlenmiş ve Ordularını Kuzeyden davet ettikleri Kıpçaklar ile birlikte iyi bir seviyeye getirmişlerdir.

1121 yılında Didgori de Selçuklulara karşı önemli bir zafer kazanan Gürcü Krallığı 1122'de Tiflis'i de ele geçirerek, Orta ve Yukarı Kür boylarında ki Selçuklu hakimiyetini ortadan kaldırmışlardır.[149] Didgori'de alınan mağlubiyet ve Tiflis'in düşmesini takiben Gürcistan Kral David, Güney Kafkasya'da birçok yere saldırdı. Bundan sonraki süreçte Güney Kafkasya'ya, Gürcistan Krallığı ve İldenizler gibi Selçuklu ardılı Türk hanedanları, arasında geçecek olan bir mücadele sahasına geçiyor ve bu durum Moğolların gelmesine kadar böyle devam edecekti. Selçuklular kuruluş dönemlerinde akınlar şeklinde girdikleri Güney Kafkasya yükseliş dönemlerinde ki faaliyetleri ile özellikle Azerbaycan ve Anadolu'da kalıcı bir Türk varlığının tesis edildiği bir coğrafya halini almasını sağlamıştır.

2.4. Moğolların ve İlhanlıların Güney Kafkasya Faaliyetleri

Moğolların Harezmşahlar'ı yenilgiye uğratması üzerine 1220 yılında Muhammed Harezmşah, Hazar denizinde bir adaya doğru kaçmaya başlamıştı.[150] Muhammed'i takiple görevlendirilen Cebe ve Subutay, beraberlerin de 20 bin kişilik bir orduyla İran'ın kuzeyine doğru ilerlemeye başladılar. Güney Kafkasya'ya girişleri Tebriz'e gelmeleri ile başladı.[151] Tebriz'de Azerbaycan Atabeg'i Özbek tarafından karşılanan Moğollar, Özbek'in aman dilemesi ve beraberinde birçok malzemeyi kendilerine getirmesinden ötürü Tebriz'e ve halkına dokunmadan yollarına devam etmişlerdir.[152]

[148]Reşidüddin, *age*, s. 98.
[149]Kırzıoğlu, s. 118.
[150]Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350),* çev. Cemal Köprülü, (3. b.), Ankara 2011, s. 36.
[151] Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar,* Hitapevi Yayınları, Ankara 2020, s. 189.
[152]Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346),* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 35.

Cebe ve Subutay Tebriz'den Güney Kafkasya boyunca Gence, Gürcistan ve Azerbaycan'da yağma faaliyetlerinde bulunuyor karşılaştıkları orduları da mağlup ediyordu. 1121 yılında Tiflis'i ele geçiren Gürcüler, yükseliş dönemine girmiş ve Kraliçe Tamara (1184-1213) ile birlikte Krallıklarının doruk noktasına ulaştığı bir dönemini yaşıyorlardı. Bu altın çağları Cebe ve Subutay'ın, Şubat 1221 yılında Tiflis yakınlarında Gürcüleri yenmesiyle, Krallık sarsılmaya başladı. Bu iki komutan bölgeyi yağmalıyor talan edebiliyordu. Bir süre Azerbaycan ve Arran'da faaliyet gösteren Moğollar Erdebil'i yağmaladıktan sonra, tekrar Gürcistan'a geldiler.[153]

Eylül-Ağustos 1221'de Gürcü birliklerini tekrar yenilgiye uğrattılar.[154] Ancak bölgeyi tam bilmemeleri, özellikle Gürcistan coğrafyasının zorluğunu hesaba katarak mevcut birlikler ile Güney Kafkasya'da bir idare kurabileceklerini düşünmemiş olabilirler, kendilerine de bölgeyi eli geçirmeleri bir görev yüklenmediğini anlayabiliriz. Gürcistan geçitlerinden, Kuzey Kafkasları aşarak Deşt-i Kıpçak bölgesine giren Moğollar buradan da Hanları Cengiz'in yanına dönmüşlerdir.[155]

Moğolların Güney Kafkasya'ya ilk gelişlerinden çok süre geçmemişti ki bölge yeni bir tehlike ile karşı karşıyaydı.

Muhammed Harezmşah'ın en büyük oğlu olan ve Cuzcani'nin*''çok yiğit ve cesur''*olarak isimlendirdiği,[156] Atamelik Cüveyni'nin ise;*''Saltanatın tacıve ilahi dinin lambasının ışığı''*[157] diyerek övdüğü Celaleddin Harezmşahtı. Moğollar tarafından yakıp yıkılan ülkesini yeniden ayağa kaldırmak, için etrafına topladığı birliklerle, daha az tahrip olmuş ve daha güvenli olarak gördüğü Güney Kafkasya bölgesine ilerledi. Tebriz'i ele geçirip burayı kendisine Başkent yaptı ve Azerbaycan bölgelerini itaat altına aldı. Hedefini Gürcistan üzerine yönelten Celaleddin Harezmşah, gelişinden, haberdar olan ve kendisine karşı toplanmış kuvvetli bir Gürcü ordusuyla Garni Deresi dolaylarında karşılaştı ve Gürcü kuvvetlerine ağır bir yenilgi yaşattı.[158] Beylekan, Gence, Duvin, Ani ve Bütün Arran bölgesini hakimiyet altına alınarak Tiflis üzerine harekete geçildi.

[153] Roux, *age*, s. 205.
[154] Subaşı, *age*, s. 39-40.
[155] Özgüdenli, *age*, s. 224.
[156] Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri,* 142.
[157] Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa,* s.338.
[158] Subaşı, *age*, s. 42.

10 Mart 1226 senesinde Celaleddin Tiflis'e girdi ve şehri teslim aldı ve şehirden ayrıldı. Tiflis'te bırakılan Harezm birliklerine karşı, olumsuz bir hava oluşmuştu. Celaleddin'in, Azerbaycan da bulunduğu sıralarda Tiflisliler Gürcü birliklerine haber salmış gelmeleri halinde şehre girmelerine yardımcı olacaklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine Gürcü birlikleri, yerel halk ile işbirliği yaparak Tiflis'e girdiler.[159] Bu durumu haber alan Celaleddin Gürcistan üzerine yürüdü, Tiflis'i tekrardan ele geçirerek, Tiflis Kilisesini yıktırdı ve mescitler yaptırdı.[160] Gürcistan tamamen Sultan Celaleddin Harezmşah'ın hakimiyetine girdi.[161]

Cengizhan'ın ölümü üzerine 1229 yılında Moğol Hanı seçilen Ögeday, başarılı hareketlerde bulunan ve Güney Kafkasya'da yeniden teşkilatlanan Celaleddin'i ortadan kaldırmak için Cormagon Komutasında 30 bin kişilik bir orduyu Celaleddin'in üzerine yolladı. Tebriz önlerine gelen Cormagon 1231 yılında Tebriz'i alarak bütün Azerbaycan'a yayıldı Gence, Şemkir, Bakü ve Derbend'i ele geçirerek Azerbaycan'ı Güneyden Kuzeyin'e ele geçirdi. Bol otlaklarıyla Moğol atlıları için verimli bir yer olan Mugan ovasında karargahını kurdu ve buradan Ermeniye, Gürcistan dolaylarına saldırarak o diyarları da itaat altına aldı.[162] Moğollar ile ilgili detaylı bilgiler veren Carpini, Moğol komutan Cormagon'un yapmış olduğu seferler hakkında da bilgiler verir Ermenistan ve Gürcistan harekatıyla alakalı şunları aktarır; *''Cormagan daha sonra Ermenistan'a doğru yöneldi. Ermenileri yendikten sonra, Gürcüler üzerine hücum etti ve onları yılda kırk bin hiperpera altın haraca bağladı.''*[163]

Moğolların ilk gelişleri Güney Kafkasya'yı idare altına almak yerine bir nevi keşif harekatı olarak gerçekleşmiştir diyebiliriz. İkinci gelişleri bölgeye yerleşmek ve belki de, Büyük Selçukluların Anadolu'ya geçiş öncesinde ilk adım olarak Güney Kafkasya'yı kontrol altına alma siyasetini bu sefer Moğollar uyguluyordu.

Güney Kafkasya İlhanlılar kurulana kadar 1239-1256 yılları arasında Merkezden görevlendirilen Moğol Komutanları tarafından idare ediliyordu.[164]Moğolların gittikleri

[159]Subaşı, *age,* s. 44.
[160]Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa,* s. 363.
[161]Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri,* s. 143.
[162]Gurban Huseynov, *İlhanlılar Döneminde Azerbaycan,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2022, s. 63.
[163] Carpını, *age,* s. 96.
[164] Huseynov, *agt,* s. 71.

her yerde bırakmış oldukları korku ve kaos Güney Kafkasya'nın her memleketinde de hissedilen bir durum olmuştur. Moğol Valilerin ilk idareleri, yağma vergi ve geniş ovaların bol otlaklarından faydalanmak üzere kurulu olsa da, Hülagü'nün İran'a gelmesi ve İlhanlıların teşkiliyle bölgede özellikle Azerbaycan şehirlerinde imar, ticaret ve ilimde döneminin ilerisinde bir refah dönemi yaşanmıştır.

Mengü 1251 kurultayında Büyük Han olarak Moğolların başına geçti. Han olduktan sonra kardeşi Hülagü'yü, İran'da Haşaşiler'i ortadan kaldırarak İran'da tam hakimiyet sağlamak, Bağdat'da İslam Halifeliğini ortadan kaldırarak Müslümanları itaat altına almak için. Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Irak'ı ele geçirmek, Daha önce ele geçirilen Kafkasya ve Anadolu'da bütünüyle egemenlik kurmak için sefere hazırlamıştır. Moğol kuvvetlerinin beşte birinin bu sefer için hazırlanması emredildi.[165]Detaylı bir hazırlık yapılıyor Atların ve Ordu'nun geçeceği bölgelerin erzak ve tedarik mevkileri için önceden hazırlık yapılıyordu. Cüveyni bu hazırlık için şunları aktarmıştır; *''Hülagü yola çıkmadan önce önden elçiler ve adamlar gönderdi. Bunlar, Cihan Padişahının askerlerinin geçecekleri yer olan Karakorum ile Beş Balıg arasındaki Kankuy dağlarında otlak ve mera tuttular. Otların ve çayırların başkaları tarafından otlatılmaması ve çiğnenmemesi için gerekli tedbirleri aldılar.''*[166]

Her detay düşünülüp ordu hazır hale getirildikten sonra, Hülagü 1253 yılında ileri harekata geçti. Güney Kafkasya'da yurt tutan ve ovalara yerleşen Moğol birliklerine Azerbaycan, Gürcistan, Ermeniye ve ovaları terk etmelerini ve Anadolu'ya geçmelerini söylemişti. Kafkasya birliklerinin başında bulunan Baycu Noyan, emri yerine getirerek bölgeden ayrıldı.[167]

Hülagü İran'daki faaliyetleri tamamladı ve Ortadoğu'ya yapacağı faaliyetler için Güney Kafkasya'nın otlakları ve ovalarıyla verimli yerlerinden Azerbaycan'a geldi ve Tebriz ile Meraga'ya yerleşti. Hülagü bu bölgeye özel bir önem veriyordu bunun sebebi Tebriz ipek yolunun üzerinde bulunuyor ve tacirlerin sık uğradığı bir şehir olarak o dönemin önemli yerleşimlerinden olma özelliği gösteriyordu.

[165]Spuler, *age*, s. 59.
[166] Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa,* s. 498.
[167]Subaşı, *age*, s.80.

Ayrıca Tebriz'den Derbend'e kadar olan bölge deki akarsular, verimli ovalar ve otlaklar Hülagü'yü bu bölgelere önem vermesinin başlıca etkenlerindendi.[168] Güney Kafkasya özelinde Azerbaycan'ın önemi uzun yıllar iki Moğol devleti, Altın Orda ve İlhanlılar arasında mücadele sahası olmuş olsa da, bölgenin hakimi İlhanlılar'dı. İlhanlı döneminde Güney Kafkasya her açıdan bir kalkınma dönemi yaşadı. Yağma ve talan etme siyaseti imar ve kalkınma siyaseti ile yer değiştirdi. Gürcistan ve Ermenistan bölgesinden alınan askerler İlhanlı ordusunun birçok seferinde bulunurken, İmar ve kalkınmayı en çok hisseden bölge Azerbaycan oluyordu.

Hülagü döneminde imar ve kalkınmanın yanında, gökbilimlerine önem veren Hülagü, Tusi'den[169] faydalanmak istemiş ve bu maksatla Tebriz'den 70 kilometre batıda Meraga bölgesinde dört katlı bir rasathane kurdurmuştur. Bu rasathane İslam dünyasından birçok araştırmacıyı bölgeye çekmiştir.[170] Hülagü hazinesini ve ganimetleri o kadar çoktu ki, bunları koymak için Urmiye Gölü'ndeki bir adacıkta hisar ve civarında bir saray yapımına başlatmış ancak o bozkır geleneğinde kopamıyor kışı Aras ve Mogan ovalarında geçiriyor ve yaz ayların da Ala Dağ'a gidiyordu.[171]

İlhanlı Hükümdarları içinde Hülagü'den sonra Devlet'in en önemli hükümdarlarından birisi de Gazan Handı. (1295-1304) İslam dinini kabul eden Gazan dönemin de İslam İran Moğolları içinde hızla yayılmaya başladı. *''Muhammed dininin güneşi parladı. Küfür ve sapıklık karanlığa gizlendi.''*[172]

Gazan Han döneminde İlhanlıların Devlet teşkilatı, bozkır gelenekleri yerine İran ve İslam geleneklerini benimsemeye başlamıştır. Vergi, maliye, tarım, toprak, hukuk ve idari alanlarda düzenlemelere gidilerek İlhanlı coğrafyasında refah oldukça üst seviyelere çıkarılmıştır.[173]

Devlet düzeninde değişikliklere giden Gazan Han imara ve yeniden yapılanmaya önem veriyordu. Bu önem neticesinde Azerbaycan'da yeni yerleşim yerleri kuruluyor, harap olmuş eski merkezler ise yeniden ayağa kaldırılmaya çalışılıyordu. Tebriz onun

[168]A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev, Hasan Eren, (2. b.), TTK, Ankara 2000, s. 41.
[169]İranlı Alim ve Filazof (bkz. Agil Şirinov, ''Tusi, Nasirüddin'', *DİA,* c. XLI, İstanbul 2012, ss. 437-442.
[170]S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma (Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı),* çev. Yusuf Selman İnanç, (8. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 572.
[171] Roux, *age*, s. 336.
[172] Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s. 488.
[173] Özgüdeni, *age*, s. 237.

döneminde 25.000 adımlık ölçüsüyle döneminin büyük şehirleri arasında yer alıyordu.[174] İmar faaliyetlerinin Tebriz'de ki yansımalarından en önemlilerinden biriside, içerisin de öksüz ve yetim çocukların barınma ihtiyaçlarını karşılayan, çok amaçlı eğitim ve kültür merkezleri olan Şenb-i Gazan ve Rab-i Reşidi külliyelerinin kurulmasıdır.[175]

Güney Kafkasya'da idari, ekonomik, kültürel ve birçok açıdan değişime yol açan İlhanlılar, bölgede hakimiyet kurmakta zorlansada, uzun yıllar süre gelen Altın Orda ile giriştikleri mücadeleler şüphesiz ki İlhanlıların hakimiyetini etkileyen faktörlerden olmuştur.

[174]Barthold, *age*, s. 151.
[175]Özgüdenli, *age*, s. 246.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE GÜNEY KAFKASYA

3.X. ve XII. Yüzyıl

İslam Fetihlerinin Güney Kafkasya'da idaresini sağlamlaştırdığı ve bölgede çeşitli Müslüman idarelerinin bulunduğu X. yüzyılda, İslam beldelerini gezmek ve yeni yerleri görmek maksadıyla ilim meraklılarının seyahatlerinde hareketlilik oluyordu. Bu ilim erbabından biriside Ebu Dülef'di. Onun Güney Kafkasya'ya ilk gelişi İran'ın Kuzeyinde bulunan bugün yerleşim bulunmayan Şiz şehri üzerinden olmuştur. Madenlere özel bir ilgisi olan Ebu Dülef, Şiz ile alakalı ilk gözlemlerinde burada ki madenleri anlatarak başlamış ve şunları aktarmıştır; *''Bu şehir, altın, cıva, kurşun, bakır, gümüş, zernih-i zerd ve kırmızımsı benefş renkli taş gibi madenlerin olduğu yerdir. Oranın altını üç çeşittir. Bir kısmı kumsa adında altın toprağıdır ki onun üzerine su dökülüp toprağı yıkandıktan sonra yuvarlak bir hal alır. Bu altı cıva ile karıştırıldığında açık kırmızı renkli, ağır, temiz, yumuşak, işlenebilir ve ateşe dayanıklı bir hal alır. İkinci kısmı şehrebi adında olup parçalarının büyüklüğü, buğday tanesi büyüklüğünden 10 ''miskal''*[176] *büyüklüğe ulaşır. Rengi koyu ve sabit olan altının cinsi hafiften serttir. Üçüncü kısım ise secabezi adındadır. Beyaz renklidir. Miheng taşına sürüldüğünde kırmızıya döner, yumuşak ve sağlam yapılıdır.''*[177] Dülefin aktarmış olduklarından, değerli madenler ile alakalı kavramların ötesinde bir bilgi birikimi olduğunu anlayabiliriz.

Şiz bölgesinde ki değerli taşlar ve madenler hakkında bilgi vermeye devam ettikten sonra, Şehirde bulunan Zerdüştlerin tapınaklarını gözlemlemiş burada bulunan tapınaklardan birisinde 700 yıldan beri hiç sönmeyen bir ateşin varlığından bahsetmiştir.[178] Şiz ile ilgili gözlemlerini ve bölgede ki değerli madenleri inceledikten sonra yola çıkan Ebu Dülef buradan Kuzeye doğru ilerleyerek 4 fersah[179] er-Ran isminde bir şehre geldiğini aktarmıştır. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan geniş

[176] Değerli madenlerin tartılmasında kullanılan bir buçuk dirhem değerinde eski ağırlık ölçüsü. (bkz. Cengiz Kallek, ''Miskal'', *Dia,* c. XXX, Ankara 2020, ss. 182-183.
[177] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi,* s. 61.
[178] Ebu Dülef, *İran Seyahnamesi,* s. 62.
[179] Yaklaşık 5.076 metreye ve 1 saatlik yolu ifade eden eski uzunluk ölçüsü.

bir coğrafya olan Arran, Roma ve Antik Yunanlılarca Albania olarak anılmış, İslam fetihleri sonrası Arran ismini almıştır.

Arap coğrafyacıların Arran kelimesine Arapça bir görünüm katmak maksadıyla er-Ran olarak isimlendirdikleri bölge aslında Güney Kafkasya'nın Doğu kısmını içine alır.[180]Ancak Ebu Dülef'in içinde birden fazla şehir bulunduran Arran bölgesin'de, er-Ran şehri diyerek hangi şehri kastettiğini anlayamasak da, bahsetmiş olduğumuz Arran coğrafyasında bulunduğunu düşünebiliriz.

Dülef, er-Ran ile ilgili o şehrin değerli taşlarını, madenlerini, halkın belli başlı hastalıklara şifa olarak gördükleri sular ve haşerelerin hangi sıkıntıya çare olarak kullanıldığı ile alakalı izlenimlerini şöyle aktarıyor; *''Orada kurşun madeni buldum ve bir parça kurşun atığını alıp inceledim. Onun bir meninden 10,5 dank halis gümüş elde ettim. Ben bu özelliklerde başka kurşun madenine rastlamadım. Orada bol miktarda mihr giyan bulunur. Bu bitkinin her bir dalı 10 zıradır. Bu şehirde bir çay vardır ki onun suyundan içen böbrek hastalığına yakalanmaz. Yine bu şehirde bir çeşit bitki vardır ki insan onu yanına aldığında bayılacak kadar çok gülüyor. O bitkinin bir parçası veya tümü elden düştüğünde o insanı hüzün basıp, ağlamaya başlıyor. Orada beyaz bir taş vardır ki kurşunu onunla ayrıştırıyorlar. Bu şehirde bulutlardan yer yüzüne haşereler yağıyor ve o haşerelerden yapılan merhem saç dökülmesini engelliyor. Oradaki tilkilerin başı doğal olarak keldir.''*[181]Buradan Tarum ve Semiran'a uğrayıp, Deylem[182] üzerinden Azerbaycan'a ilerlemiştir.

Şirvan'a bağlı olan ve o dönemler de ufak bir yerleşim olan Bakü'ye uğramış ve şunları aktarmıştır; *''Şirvan şehrine bağlı olan ve Bakuye denilen bir yere vardım. Orada bir petrol kuyusu gördüm ki günlük 1000 dirhem geliri vardı Onun yakınlarında başka bir petrol kuyusu vardı ki gece gündüz sıvı cıva gibi akıyordu. Bu kuyunun geliri de aynı miktardaydı.''*[183]

Bakü'de ki incelemelerini tamamlayan Ebu Dülef buradan Tiflis'e gelmiş, şehri ikiye ayıran Kura (Kür) ırmağından bahsetmiştir. Tiflis sıcak su kaynakları bakımından

[180] Abdülkerim Özaydın, ''Arran'', *DİA,* c. III, İstanbul 1991, s. 394.
[181] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi,* s. 65.
[182] İran'ın kuzeyinde Gilan eyaletinin bir kısmını oluşturan, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölge. (bkz. Tahsin Yazıcı, ''Deylem'', *DİA,* c. IX, İstanbul 1999, ss. 263-265.)
[183]Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi,* s. 67.

zengin bir şehirdir. Bu kaynak sulardan beslenen hamamlar bulunur. Ebu Dülef bu hamamları görmüş, şehirde ki değirmenlerden ve hamamlardan bahsettikten sonra, şehirden ayrılmıştır.[184] Tiflis'ten sonra tarihi Azerbaycan coğrafyasının en önemli merkezlerinden olan Erdebil'e geçmiştir. Önemli ticaret yollarının merkezi konumunda olan Erdebil, İlhanlılar dönemiyle Tebriz'in yükseldiği vakitlere kadar değerli bir mevki olmuştur.[185]

Ebu Dülef Erdebil ile ilgili aktardıkları şunlardır; *''Oradan Erdebil'e gittim. Vizor, Guban, Hacin, Rub, Hendan ve Bezin dağlarından geçtim. Burada Mahel adıyla bilinen ayrıca kırmızı ve yemeni ismiyle de meşhur olan zac madeni bulunmaktadır. Bu zac oradan Yemen ve Vasıt'a gönderiliyor. Vasıt'ta yünü sadece onunla boyuyorlar. Onun cinsi Mısır zacından daha kalitelidir. Erdebil'de ve adını saydığım dağlarda cirib hastalığını tedavi eden madeni sular vardır.''*[186]

Metnin devamında Bezin dağı yakınlarında halk arasında söylenen efsanevi söylemlere yer verdikten sonra, Aras nehri ile alakalı şunları söylemiştir; *''Bu yerin yakınlarından Aras Nehri akmaktadır. Bu bölgede hiçbir şehirde görmediğim kadar çok güzel nar yetişmektedir. Buranın inciri de çok tuhaftır. Orada hava bulutlu olduğu için güneş pek görünmez ve sürekli hava kapalıdır. Orada kükürt az olmakla beraber kükürdü sudan çıkartıyorlar. Oranın suyuyla yapılan hamur kadınları şişmanlatmaktadır. Aras Nehri Balascan Çölü'ne, deniz kenarına, Berzend'den Berzea'ya ve Rasan'a ve Bilgan'a uzanarak akmaktadır.*[187]

Erdebil'den sonra Urmiye'ye geçen Ebu Dülef buradan da Ermeniye bölgesine gitmiş bölge hakkında coğrafi ve ekonomik gözlemlerine yer vermiş, bu gözlemlerini eserinde şöyle aktarmıştır;

'' Ermenistan'ın doğusunda bol zernih madeni olmasına rağmen zac ve kükürt madeni azdır. Altın ve gümüş madeni ise yoktur. Ermenistan ucuz bir yer olmasına rağmen genellikle kıtlık yaşanır. Bu ülkede doğal afet çoktur. Orada çok özellikli taşlar bulunur. Bu ülkede her yıl birçok pazar kurulur ve orada ipek parçalarından ata kadar

[184] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi,* s. 68.
[185] Bayram Arif Köse, ''10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan'da Coğrafi, İdari ve İktisadi Durum'', *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* c. XIII, sayı, 34.2016, s. 443.
[186] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi,* s. 69-70.
[187] Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi,* s. 70-71.

birçok mal sergilenir. Ermenistan'da tarihi eserler azdır. Orada merkşit adında sarı bir taş madeni vardır ama Şiz bölgesindeki Nemraver köyünde olan merkşit taşının cinsi bundan daha kalitelidir. Ve onun kalitesinde bir taş gördüğümü hatırlamam.''[188]

Ebu Dülef, Ermeniye bölgesini gezdikten sonra Güney Kafkasya'dan ayrılmıştır. 10. Yüzyılın ortalarında gerçekleştiğini düşündüğümüz bu seyahat de, Güney Kafkasya'nın idari ve sosyo-kültürel tahlilini yapmak güçtür. Ebu Dülef'in Güney Kafkasya'da ki şehirler ile ilgili verdiği bilgiler genel itibariyle taşlar ve madenler üzerinden olmuş olsa da, seyahatnamesinde herhangi bir olumsuz durumdan bahsetmemesi de ilginçtir.

1130-1135 yılları arasında Güney Kafkasya'da bulunan Ebu Hamid el- Gırnati Kafkas dağlarından Kabak dağı olarak bahsetmiş, 72 milletten insanların bu bölgede bulunduğunu aktarmıştır.[189] 72 millet kavramıyla çok dilli ve çok uluslu bir bölge olduğunu aktarmaya çalıştığını düşünebiliriz. Berzea'yı, yeryüzünün en vebalı altı yerinden birisi olarak aktarmış, en sahtekar halkları sayarken, Azerbaycan ve Ermenistan'da yaşayan halkları anmıştır.[190] El- Gırnati bu tahlilleri yaparken bizzat bölge halkını inceleyerek mi bir kanıya varmıştır, ya da bulunduğu meclislerde kendisine bahsedilen duyumları mı aktarmıştır? Bu hususta net bir kanıya varamıyoruz.

Gırnati Erdebil'de bir taş görmüş ve bu taş için dünya harikalarındandır demiştir. Görmüş olduğu taş ile ilgili şunları anlatıyor;

''Erdebil'in meydanında siyah bir taş gördüm ki, onda çeliğin tını (sesi) vardır ve çelik gibidir. Kurşun kalenin mihengi gibi mihengi vardır. Üzerinde inek sureti olan bu taş 200 minneden fazladır. Özelliği, yağmur durduğunda onu tekerlek yapıp Erdebil'e sokmalarıyla yağmurun tekrar yağmasıdır. Onu çıkartana kadar da yağmur yağmaya devam eder, çıkarttıklarında ise yağmurda durur. Bu da dünya harikalarındandır. Allahu Alem.''[191]

Gırnati Hazar denizinin coğrafi sınırlarını aktarmıştır. Hazar deniziyle ilgili bilgi verdikten sonra, muhtemelen yöre insanından duymuş olduğu Hazar deniziyle alakalı ilginç bir söylenti hakkında şunları aktarmıştır; *''Hazar Denizi'nde çok sayıda ada*

[188] Ebu Dülef, *age,* s. 78.
[189] El-Gırnati, *age,* s. 109.
[190] El- Gırnati, *age,* s. 108.
[191] El-Gırnati, *age,* s. 128-129.

vardır ve bunlardan birini cinlerin inşa ettiği söylenir. İnsanlar orada sürekli cinlerin sesini duyarmış ve hiçbir hayvan da yaşamazmış.''[192] Gırnati'nin, bu söylentileri aktardıktan hemen sonra Şirvan'dan bahsetmesi, Hazar deniziyle alakalı bilgilere ve söylentilere, Azerbaycan'da bulunduğu vakitlerde ulaşmış olduğunu düşünebiliriz. Gırnati Azerbaycan'da kılıç üretildiğini ve bu kılıçların Bulgar tacirlerce rağbet gördüğünü aktarır.[193]

Bakü yakınlarında gördüğü petrolü ve devamında ki gözlemleri şöyledir;

Şirvan'ın topraklarından Bakü'ye yakın olan bu bölgede siyah zift ile beyaz ve siyah petrol çıkar. Gece olunca bu topraklarda kibritin alevi gibi mavi bir ateş belirir ama bitkileri yakmaz, sıcaklığı da yoktur.(Üzerine yağmur yağarsa alevler daha da yükselir, insanlar onu uzaktan bile görebilir; ama sabah olduğunda ondan eser kalmaz. Bu topraklarda geyik avlarlar, sonra geyiği kendi derisinin içine doldurup, içi boş bir de kamış bağlayıp, bu siyah toprağa gömerler. Et, toprağın içinde pişmeye başlar, yağlar bağladıkları borudan dışarı süzülmeye başlar ve yağın akması durduğunda et pişmiş demektir. Ancak deri sağlamdır ve sıcak da değildir.) Bu ateş tıpkı mide ateşi gibidir. Bu da dünya harikalarından biridir.''

10. yüzyılın ortalarında Güney Kafkasya'yı dolaşan Ebu Dülef ile 12. Yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgeyi gezen El-Gırnati, seyahatnamelerinde Güney Kafkasya'nın siyasi teşekkülüne değinmemişlerdir. O sebeple Güney Kafkasya'nın Tarih Coğrafyası bölümünde aktarmış olduğumuz coğrafi bilgileri tekrarlamak yerine seyyahların gözlemlerini aktardık.

3.1. XIII.-XIV. Yüzyıl

13. Yüzyıl Güney Kafkasya açısından Ortaçağın en sert ve en zor dönemidir. Moğolların bölgeye gelmesi ve burada kurmuş oldukları idare önemlidir. Avrupa'dan akın akın elçilerin, papazların ve tüccarların uğramış olduğu Güney Kafkasya coğrafyası hakkında bu dönem bilgi veren çevirilerine ulaşmış olduğumuz seyahatnamelerin bölge ile ilgili gözlemlerine bu kısımda yer vereceğiz.

[192]El-Gırnati, *age,* s. 150
[193] El- Gırnati, *age,* s. 153.

Wilhelm Von Rubruk Kuzey Kafkasya'dan 1254'ün sonlarına doğru Derbend'e gelmiş ve buradan Güney Kafkasya'ya girmiştir. Rubruk Samag[194] adında bir Azerbaycan şehrine gelmiş, bölge hakkında coğrafi bilgiler vermiş, Moğollar ile karşılaştığından bahsetmiştir. Verdiği bilgiler şöyledir:

''Ertesi gün adı Samag olan bir şehre vardık ve yine bir gün sonra Moan[195] adındaki uzun bir ovaya geldik. Bunun içinden Kür Nehri geçer ki, bu adını bizde Georgier denen Gürcülerin adından almıştır. Bu nehir Gürcülerin başkenti olan Tiflis'in ortasından akar. İçinde bol miktarda som balığı bulunur. Bu bölgede yine Moğollara rastladık. Büyük Ermenistan tarafından gelen Aras Nehri de burada akar. Daha çok Ermenistan anlamına gelen Ararat bölgesi de adını bu Aras'tan alır. Bu nedenle Kralların Kitabı'nda Sanherib'in oğullarının babalarının ölümünden sonra Ermenistan'a, o zamanlar İşaya adı verilen Ararat'a kaçtıkları yazılıdır. Bu harikulade ülkenin batısında Gürcistan bulunur ki, Ermenilerin bir ikamet yeri de burasıdır. Dağların girişinde büyük bir şehir olan Kandşa bulunur. Bu şehir onların merkezlerinden biridir ve Gürcüleri bölgeye yapılan baskınlardan uzak tutar.''[196]

Rubruk, Aras nehri boyunca ilerlemiş, Güneybatı istikametinde solunda güneye doğru İran'ı, sağında Hazar denizini ve Gürscitan'ı geride bırakmış. Moğol komutanı Baycu'nun bulunduğu düzlük yere gelmiştir. Baycu'nun Güney Kafkasya ve Anadolu'yu elinde bulundurduğu konusunda bilgi vermiş, Argun'un ise Tebriz'de bölgenin vergi gelirleri ile alakadar olduğunu aktarmıştır. Argun ve Baycu, Hülagü gelene kadar, Büyük Kağan Möngke'nin adına bölgeyi idare eden Moğol komutanlarıdır. Rubruk Hülagü'nün Güney Kafkasya'ya geleceğini öğrenmiş, Möngke'nin onların bölgeden çekilmesini buyurduğundan bahsetmiştir. Ancak Baycu ve Argun'un bölgeden çekilmesini isteyen oraları yurt tutma gayesinde olan Hülagü'de olabilir.

Baycu Noyan'ın yanında vakit geçirdikten sonra Erzurum'a uğrayan Rubruk, daha sonra, önceleri çok büyük, güzel bir şehir olarak nitelendirdiği, Nahcivan'a gelmiş.

[194] Azerbaycan sınırları içerisi de olan Şamahı şehri olabilir.
[195] Bereketli ve içerisinde bulundurduğu geniş ovalarıyla Türkmenlerin ve Moğolların önem verdiği yer Mugan ovasıdır. Kür ile Aras'ın çekilmesi sonucu oluşan ve Hazar denizine kadar uzanan bozkır arazi (bkz. Erol Keleş, ''Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği'', *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, c. III, sayı/1, Haziran 2020, ss. 48-62.
[196] Rubruk, *age,* s. 184.

Moğolların şehirde yaptığı tahribatı gözlemlemiş, izlenimlerini şöyle aktarmıştır; *'' Bu arada Baycu beni uzun yıllar kuvvetli bir krallığın merkezi ve çok büyük ve güzel bir şehir olan Nahcivan'da bıraktı. Fakat Moğollar onu çöle çevirmişlerdir. Önceleri burada seksen Ermeni kilisesi vardı, şimdi ise sadece iki küçük kilise kalmıştır; çünkü Müslümanlar hepsini tahrip etmişlerdir.*[197] *Bu kiliselerden birinde ben, diğer ruhanilerle birlikte mütevazı bir şekilde yılbaşını kutladım.''*[198]

Daha sonra bir papazın cenaze merasimine katıldığını aktaran Rubruk, burada iki kahinden bahsedildiğini, bunlardan birinin İsmaililer'in ortaya çıkacağını tahmin ettiğini ve bunun gerçekleştiğini aktarmıştır. Akokron adında bir kahinin'de Moğolların nasıl yok edileceği ile ilgili bir kehaneti olduğunu duymuş ve bu kehanetle ilgili şunları söylemiştir;

''Ölümü esnasında okçu bir kavimden bahsetmiş, bunların kuzeyden gelerek doğunun bütün ülkelerini fethedeceklerini söylemiştir. Fakat şimdiye kadar batı krallığını teslim ettiği bir doğu krallığına Tanrı izin vermedi. Kardeşlerimiz, daha ziyade mesela Katolik Franklar okçuluğa pek güvenmezler. Bu okçu kavim kuzeyden batıya kadar bütün ülkeleri zapt edecek, İstanbul'a girecek ve bu şehrin limanını işgal edecektir. Beyaz bir adam olarak tasvir edilecek olan onlardan biri şehre girecek, Frankların Tanrı'ya ibadetlerini görecek ve kendini takdis ettirecektir. Sonra onlara, Moğolları nasıl öldürecekleri ve bütün bu kavmi nasıl yok edebilecekleri hususunda tavsiyede bulunacak. Dünyanın ortasında, yani Kudüs'te bulunan Franklar bunu duyar duymaz sınırlarında oturan Moğollara saldıracak ve bizim kavmimiz olan Ermenilerin yardımıyla onları sürecek.''[199]

Metnin devamında Rubruk bu kehaneti İstanbul'da yaşayan Ermenilerden duyduğunu söylemiş ve şaşırmıştır. Bu kehanet Ermeniye bölgesinde ki halkın, Moğollar'a karşı ne denli çaresizlik içerisinde olduğunu gösterir. Kışın ağır geçmesinden ötürü uzun süre Nahcivan'da kalan Rubruk, burada Dominik tarikatından rahiplerle karşılaşmış onlarında Tebriz'e gitmek istediklerini öğrenmiştir.

[197] Muhtemelen yanlarında bulunan yerli halkın ya da papazların anlattıklarını aktarmaktadır.
[198] Rubruk, *age*, s. 186.
[199] Rubruk, *age*, s. 186-187.

Bu dönemlerde direk Papa'ya bağlı olan Dominiken ve Fransisken keşişler ve rahipler, bölgede çokça görülmektedir. Bu insanlar Moğol hakimiyet sahasında ve Ortadoğu'da bilgi toplayan, Moğol Kağanlarına mektuplar götürüp getiren, belki de casusluk amaçlı faaliyetlerde bulunan kimselerdi. Tiflis ve Tebriz'de şubeleri mevcuttu.[200]

Rubruk, Kış 1255'de Nahcivan'dan ayrılmış dört gün sonra Şehin-Şah[201]'ın ülkesi diye belirttiği, Gürcü prenslerinden birisinin kontrolünde olan bir yerleşime gelmiştir. Bölgenin Hıristiyan bir yerleşim olduğu bilgisini vermiş ve Ermeni evlerini gözlemleyerek şunları aktarmıştır; *''Her Ermeni evinin kutsanmış bir yerinde haç tutan ve tahtadan yapılmış bir el bulundurur. Bunun önüne yanan bir lamba yerleştirir. Tıpkı bizim kötü ruhları vaftiz suyu ile kovduğumuz gibi, onlar bunu kutsal tütsü ile yaparlar. Her akşam yaktıkları buhuru evin her köşesine taşıyarak, her cinsten düşman ruhları kovarlar.''*[202]

Rubruk burada Şehin-Şah'ın ailesi ile yemek yemiş, Şehin-Şah'ın oğlunun Moğol korkusu sebebiyle ülkesini terk etmek istediğinden bahsetmiştir. Buradan ayrılan Rubruk, daha sonra Ani şehrine gelmiş, Ani ve Ani'de yaşadıklarına ilişkin şunları kaydetmiştir; *''Meryem Ana Temizliği Günü'nden evvel (2 Şubat), Ani adlı bir şehirde idim. Şehin-Şah'a ait olup savunmaya elverişli bir konumdadır. Burada bin Ermeni kilisesi ve iki Müslüman camii vardır. Moğollar buraya bir vali tayin etmişlerdir. Burada beş Dominik rahibine rastladım. Bunlardan dördü Fransa tarikatından olup, biri onlara Suriye'de katılmış. Yanlarında biraz Türkçe biraz da Fransızca bilen zayıf bir hizmetçi vardı. Papa'dan Sertak'a Möngke Han'a ve Buri'ye bana verdiğiniz mektubun benzerinden götürmekteydiler. İçinde bu memleketlerde kalmaları ve Tanrı'nın kelamını iletmeleri için izin istemekteydi.''*[203]

Rubruk Dominiken Rahiplere Moğollar'a ulaşmanın zorluğundan bahsetmiş, ellerinde referans mektubu olsa bile geri çevrilebileceklerini anlatarak kendi tecrübesiyle ne yapmaları gerektiğinden bahsettikten sonra, Ani'den ayrılmış,

[200] Roux, *age,* s. 305.
[201] Selçukluların etkisiyle, Gürcü Prensleri ve derebeylerinde Şehinşah vb. unvanlar yer edinmiştir
[202]Rubruk, *age,* s. 188.
[203] Rubruk, *age,* s. 189.

kendisinin de Türkiye olarak adlandırdığı bölgeye girmiş ve seyahatine burada devam etmiştir.

Rubruk'un seyahat ettiği dönemde, Merkezden atanan Moğol Komutanlarının tahakkümü Güney Kafkasya'da hissedilen bir durumdur. Ovalar Moğollara ayrılmış, şehirler ağır vergiler ile zayıf düşmüş, bazı yerler ise Nahcivan'da olduğu gibi eski parıltısını kaybetmiştir. Gerek dönemin kaynakları, çalışma eserler ve Rubruk'un seyahatinde bunu anlamak mümkündür. Ancak İlhanlıların istikrar ve imar politikası Güney Kafkasya'da da hissedilmiş, Rubruk'tan sonra bölgeye gelen seyyahların anlattıklarından da bu durum anlaşılabilir.

Korykoslu Hayton, olası bir haçlı seferi için düzenlemiş olduğu eserinde, Güney Kafkasya hakkında bilgiler verir. Hayton bölgeyi biliyor ve bizzat kendi gözlemlerine de yer veriyordu. Ermenistan'ı dört krallığa ayırmış, bu dört krallığın tek bir idareci tarafından yönetildiğini aktarmıştır.[204] Bu tek idareciden kast etmek istediği İlhanlı Hükümdarlarıdır.

Hayton Güney Kafkasya'nın İlhanlı yönetiminde Hülagü Han ile başlayan kalkınma dönemine, Abaka Han'dan (1265-1282), Gazan Han dönemlerine kadar bölgede ki İlhanlı siyasetine vakıftır. Moğolları Tatar olarak isimlendirmiştir. Hayton Gürcistan ile ilgili bilgiler vermiş ve şunları aktarmıştır; *'' Gürcistan Elbruz olarak anılan yüksek bir dağdan itibaren Ülkede bir birinden farklı pek çok halk yaşamaktadır Bundan ötürü ülke Alania olarak anılır Gürcistan batıda Türkiye'nin bazı bölgelerine kadar uzanır. Kuzeyinde Karadeniz, güney sınırlarında Büyük Ermenistan yer alır.''*[205]

Hayton Gürcistan'ı iki idari kısma ayırmıştır. Birinci kısmın Moğol idaresinde olduğundan bahsetmiş, ikinci kısım olarak gösterdiği Abhazya'nın ise güçlü kaleleri sayesinde daha rahat bir dönem yaşadığını anlatmıştır.

Moğolların Büyük Kağan'ı Kubilay'ın yanına giden Marco Polo Güney Kafkas'ya da bulunmuş, Ermeniye, Gürcistan ve Azerbaycan'ın kadim şehirlerinden Tebriz'e uğramış buralar hakkında bilgi vermiştir. Erzican, Erzurum ve Erciş hakkında bilgi verdikten sonra, Trabzon'dan Tebriz'e giden yolda bulunan Bayburt hakkında kısa bilgiler vermiştir. Gürcistan hakkında detaylı bilgiler vermiş, Azerbaycan'ın bir

[204] Hayton, *age*, s. 45.
[205] Hayton, *age*, s. 46.

kısmını ve Gürcistan'ı, Zorzania olarak isimlendirmiştir. Bakü'nün petrol kuyularına'da değinmiş, şunları aktarmıştır; *''Tramontana rüzgarı yönünde Zorzania vardır ve sınırında bir yağ çeşmesi bulunur; bu yağ o kadar bol akar ki çok sayıda deveye yüklenip götürülebilir; yemek pişirmeye uygun değildir, ama insanlarla hayvanlarda uyuza ve daha birçok hastalığa iyi gelir, yakmaya da uygundur. Bu yağı almak için uzak yerlerden gelirler ve civarda lambalarda başka yağ kullanılmaz.''*[206]

Daha sonra Gürcistan, Hazar denizi ve Tiflis ile ilgili şu bilgileri verir; *''Zorzania'da tüm zamanlarda David Melik olarak bilinen, bizim dilimizde ise Kral Davut olarak bilinen bir kral vardır; bu eyaletin bir kısmı tatar kralına, diğer kısmı*[207] *kalelerinden dolayı Kral Davut'a bağlıdır. Bu eyalette bütün ormanlar şimşir ormanıdır; Zorzania'nın iki denize kıyısı vardır; Tramontana rüzgarı yönündekinin adı Büyük deniz, doğudakinin adı Abakku'dur*[208] *ve çevresi iki bin sekiz yüz mil olup bir göl gibidir, çünkü başka bir denize karışmaz. Bu denizde üzerinde güzel şehirler ve kaleler olan birçok ada vardır; buralarda yaşayan insanların bir kısmı, Pers eyaletinin şehirlerini ve topraklarını mahveden Büyük Tatar kralından kaçarak daha güvenli olduğuna inandıkları bu bölgedeki adalara ve dağlara yerleşmiştir; bu adaların bazılarında kimse yaşamaz. Bu denizde mersin balığı, nehir ağızlarında somon ve başka büyük balıklar olmak üzere birçok balık bulunur.''*[209]

Polo bölgenin iktisadi durumunu da gözlemlemiş ve şöyle aktarmıştır; *''Bu eyalette çok sayıda şehir ve kale yer alır ve burada bol miktarda ipek ve gerekli olan her şey vardır; burada altınla dokunmuş ipekli kumaşlar imal edilir. Ayrıca avigi denen büyük çakırdoğanlar vardır. Bu bölgenin sakinlerini geçimlerini ticaretle ve ağır işlerle sağlar. Eyaletin tamamında dağlar ve dağ geçitleri olduğundan Tatarlar burayı hakimiyetlerine alamamışlardır.''*[210]

Polo Hazar'a dökülen nehirleri saymış Kür ve Aras nehirlerinden bahsettikten sonra Tiflis'i güzel bir şehir olarak tanımlamış ve Tiflis'in Moğollara tabi olduğunu

[206] Polo, *age*, s. 52-53.
[207] Hayton'un da bahsettiği gibi, diğer kısım olarak bahsettiği yer Abhazya olabilir. (bkz. Hayton, *age*, s. 46.)
[208] Hazar Denizi.
[209] Polo, *age*, s. 53-54.
[210] Polo, *age*, s. 54-55.

aktarmıştır. İpek dokumacılığı ve birçok imal edilen ticari ürünlerin olduğunu belirtmiştir.[211]

Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden Tebriz'i, bulunduğu bölgenin en muhteşem ve nüfusu en kalabalık şehir olarak aktarmıştır. İlhanlılar döneminde ticari açıdan çok değerli bir yeri olan Tebriz'in ekonomik durumu, yaşayan halkların milliyeti ve dinleri ile ilgili Marco Polo şu gözlemlere yer verir;

''Tauris büyük bir şehirdir. Hirak eyaletinde birçok şehir ve kale yer alır ama Tauris en muhteşem ve nüfusu en yüksek şehirdir. Şehir sakinleri geçimini ticaretle ve zanaatla sağlar; burada altınla dokunan çeşitli kumaşlar ve çok değerli ipekli kumaşlar imal edilir. Şehir öyle bir konumdadır ki, Hindistan'dan Baldak'tan, Moksul'dan, Kremessor'dan ve Hıristiyan ülkelerinden tüccarlar buraya gelip çeşitli mallar alıp satarlar. Burada değerli taşlar ve bol miktarda incir bulunur. Burada yabancı tüccarlar çok kazanç elde eder, ama şehir halkı genelde yoksuldur. Halk kuşaklardan beri karışıktır: Nasturiler, Ermeniler, Yakubiler, Zorzanialılar,[212] Persler ve şehrin asıl halkı olan, farklı bir dil konuşan, Muhammed'e yapan Taurisliler. Şehrin çevresinde çok güzel meyveler yetiştirilen harika bahçeler vardır.''[213]

Marco Polo'dan sonra bölgeye gelen ve gözlemlerde bulunan seyyahlardan biriside Dominkan tarikatının keşişlerinden Ricoldus De Monte Crucis'ti. Crucis Türkiye topraklarında Erzurum'u anlatmış bölgenin ne denli soğuk olduğundan bahsetmiştir. Daha sonra Azerbaycan hakkında bilgiler vermiş burayı Farsistan eyaleti olarak anmıştır. Crucis'in Azerbaycan ile ilgili gözlemleri şöyledir; *'*

'Buradan kuzeye yöneldik ve Farsistan'a vardık ve orada tuzdan dağlar tepelerle karşılaştık, bu deniz tuzu değil, kaya tuzuydu. Deniz tuzu gibi kolayca erimiyor, kolayca kırılıp dağılmıyordu. Bizde taş ocaklarında demir aletlerle kayayı oyup kestikleri gibi tuzu murçla kırıp, kayadan ayırıyorlardı. Aynı vilayette Mogano'da[214] yağ çıkardıkları, yağ pınarları gördük. Bu vilayetten Bağdat'a ve Hindistan'a kadar her yer kaya tuzu ve yağ pınarlarıyla doluydu. Soğuktan ötürü tüm bölgede tek bir zeytin ağacı olmamasından ve denize uzaklığından dolayı, Tanrı'nın onlara kaya tuzu ve yağ ihsan

[211] Polo, *age*, s. 55.
[212] Gürcüler
[213] Polo, *age*, s. 62.
[214] Mugan Ovası

etiğine inanıyorlar.''[215] Crucis daha sonra Hülagü'nün yazları ikamet olarak tercih ettiği Aladağ'a gelmiş güzel ve latif bir yer olarak belirtmiş ve burada şifalı taşlar olduğunu aktarmıştır. Tebriz'de yabani Hint eşeği görmüş, eşeğin sırtındaki renkler ve renk tonlarının çok etkileyici olduğunu belirtip dünyanın tüm hayvanlarından daha üstün olduğunu söylemiştir.[216]

3.2. Ortaçağda Tebriz ve İbn Battuta

Tebriz İran'ın kuzeybatısında 1350 m rakıma sahip, Güneyinde ki Sehend dağının kuzey eteklerinde geniş bir ovaya yayılmış, Türk tarihi açısından, tarihi Azerbaycan coğrafyasında bulunan önemli bir şehirdir.[217] Tebriz'in İslam orduları tarafından ilk fethi Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır. O dönemlerde bölgenin önemli şehri Erdebil'di. Tebriz tarih boyunca sık depremlere ve istilalara maruz kalmıştır. 858 yılında yaşanan bir deprem sonra Tebriz yerle bir olmuş, Halife Mütevekkil tarafından yeniden imar edilmiştir.[218]

Tebriz önemli ticaret yollarının üzerinde bulunuyordu. Bölgenin önemli ticaret merkezi olan Tebriz, dokuma sanayi, halıları, ipek ve kadifeleriyle pek çok yere ihracat yapan bir pazardı.[219] Eski çağlardan Ortaçağ'a kadar bölge şehri olarak önemi bulunan Tebriz, asıl büyüklüğü ve ışıltılı dönemini İlhanlılar ile yaşamış bu dönemde Dünya'nın sayılı şehirlerinden olma özelliği göstermiştir.

Bunda İlhanlıların Azerbaycan coğrafyasının geneline verdiği önem, bölgede ki verimli araziler ve geniş ovalar etkendir. Batılı seyyahlarında Tebriz'e uğrama sıklığının arttığı ve bu şehir hakkında en çok bilgi verilen dönem İlhanlıların burayı başşehirlerinden birisi yapması ve İlhanlı mirasından sonra bölgede kurulan devletlerin, yönetimlerinde Tebriz'in önemli yer tutmasından kaynaklıdır. Elbette İlhanlılar ile birlikte şehrin ticareti en önemli zamanlarını yaşıyordu.

Hülagü ilim insanlarını Tebriz'de toplamaya çalışıyor Nasreddin Tusi gibi döneminin önde gelen alimlerini etrafında bulunduruyordu. Şüphesiz Hülagü, sadece

---

[215] Crucis, s. 62.
[216] Crucis, s. 63.
[217] Ali Sinan Bilgi, ''Tebriz'', *Dia,* c. XL, İstanbul 2011, s. 219.
[218] Yaşar Bedirhan, ''Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)'', *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* c. XII, Sayı. 13, s. 224.
[219] Abdulhalik Bakır – Ahmet Altungök, ''Erken Ortaçağlarda Tebriz'', *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. XXX, Sayı. 1, 2015, s. 82.

ekonomik olarak değil, kültürel olarak da Tebriz'i kendine yaraşır bir hale getirme çabası gösteriyordu.[220]

Tebriz merkezli İlhanlı Devleti ticaret yollarına özel bir önem vermiş, batıyla ticarete önem vermiş bu dönemde Tebriz uluslararası bir ticaret merkezi haline geldi. 1291'de Akka'nın Memluk Türk Devleti tarafından ele geçirildi son haçlı kalıntıları da bölgeden çıkarıldıktan sonra, Papa'nın tepki olarak Memluk Türk Devleti'ne ambargo uygulaması, ticaret yollarının da değişmesine sebep oldu.

Bu dönem de Avrupalı tüccarlar kuzey yollarından ticaret yapmaya başladı ve Trabzon ile Tebriz arasında ki kervan yolu hareketlilik kazandı.[221]

Tebriz ile Trabzon arasında ki ticari yol birbirine temel iki ticaret yolu ile sağlanıyordu. Bu yollardan birisi Trabzon'dan güneydoğuya İran'a doğru ayrılan Erzurum-Pasin-Kağızman-Kars-Ani-Tebriz hattındaki yoldu. Diğer yol ise; Tebriz'den başlayıp, Hoy-Sökmenabad-Nevşehir-Erciş-Malazgirt-Hınıs-Pasin-Erzurum'a kadar gidiyordu. Bu yol kuzeyde Bayburt'tan Gümüşhane'ye gidiyor, oradan Zigana üzeri Trabzon limanına çıkıyordu.[222] Tebriz'e gelen Avrupalı seyyahlar ve tacirler genellikle Trabzon limanını tercih ediyorlardı.[223]

Gazan Han'ın devrinde imar ve kalkınmanın en çok yaşandığı yer Tebriz olmuştu. Şenb-i Gazan ve Rab-i Reşidi külliyeleri bu faaliyetlerin en büyük sembollerindendir. Şenb-i Gazan, içerisinde hükümdarın türbesinin de yer aldığı çok amaçlı bir kültür ve eğitim merkezi olarak, Tebriz'in 4. Km batısında inşa ettirilmiştir. Külliyenin yapımına 5 Ekim 1297 tarihinde başlanmış Gazan Han'ın son dönemlerinde 1303-1304 yılları arasında önemli bir kısmı tamamlanmıştır.[224]

Külliye içerisinde; Gazan Han'ın türbesi, Cami, Hanefi ve Şafii mezhebini için iki medrese, Sufiler için bir hankah, Seyyidler için misafirhane bulunur. Hastalar için Daru'ş- Şifa, kütüphane, Devler idaresinde yapılan resmi kayıtların bulunduğu Devlet arşivi, Mütevelli evi, Havuz ve abdesthane ve hamam bulunur. Külliyede bunların yanı

[220] Dilber Usul, ''Ortaçağ'da Tebriz'', *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* Sayı. 18, Aralık 2021, s. 87.
[221] Erol Keleş, ''Moğol Dönemi Ticaretin Gelişmesinde Doğu Anadolu Kervan Yollarının Yeri'', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* c. XLI, Sayı. 72, Eylül 2022, s. 144.
[222] Keleş, ''Kervan Yollarının Yeri'', s. 146.
[223] Mir Hedayat Seyyed Marandi, *İlhanlıların İran'daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1256-1336),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 60.
[224] Özgüdenli, *age,* s. 246-247.

sıra, ilim tahsilinin yapıldığı eğitim merkezi, bahçe, köşk, aşevi ve birde yetimler için yapılmış olan yetimhane bulunmaktadır.

Yetimhane de bulunan çocukların okuma yazma öğrenmesi ve Kur'an-ı Kerim'i öğrenebilmeleri için yetimhanenin yakınlarında mektep bulunmaktadır. Bu çocuklar büyüyüp bir meslek edinene kadar bu yetimhanede her ihtiyaçları karşılanacak şekilde barınabilmektedir.[225] Bu büyük külliyenin giderleri Gazan Han'ın kendi hassa arazisi gelirlerinden karşılanmıştır. Bu dönemde İlhanlı veziri Reşidu'd-din Fazlullah el-Hamedani tarafından Tebriz'in kuzeydoğusunda inşa ettirilen Rab-i Reşidi külliyesi bulunmaktadır.

Müstakil bir şehir görünümünde olan bu büyük külliyenin yapımına 1300 yılından önce başlanmış, külliyenin önemli bir kısmı 1309 yılında kullanıma hazır hale gelmiştir.[226] Rab-i Reşidi, üç ana mekandan oluşmaktadır, bunlardan ilki, Rabaz-i Reşididir. İçerisinde Rab-i Reşidi külliyesinde çalışan görevliler ve ailelerinin ikamet ettiği yerleşim yeridir. Diğer bir alan Şehristan-i Reşidi'dir, bu alan; Rab-i Reşidi yakınlarındaki Salihiyye mahallesi, ekonomik ve kültür binalarından oluşmaktadır. Külliye de bulunan yetimhane de bu kısımda yer almıştır. Üçüncü kısım Külliyenin ana mekanı olan Rab-i Reşididir. İçerisinde pek çok eğitim, kültür, ibadet ve sağlık kurumları bulunur.[227]

Reşidu'd-din Fazlullah'ın 1317 yılında görevinden azledilmiş, Sultan Olcaytu'yu zehirleme girişiminde bulunduğu iddiasıyla 1318 yılında idam edilmiştir. Kellesi sokaklarda dolaştırılmış ve Rab-i Reşidi külliyesi tahrip edilmiştir. İlhanlıların yıkılmasıyla Azerbaycan bölgesinde yaşanan siyasi mücadeleler ve depremler sonrası geriye toprak yığınlarından başka bir şey kalmamıştır.[228]

1300'lü yılların başlarında inşa edilen bu iki büyük külliye doğu dünyasında çocuk yetiştirme yurtlarının bilinen en eski örneklerindendir. İlk faaliyet yıllarında Dünya'nın korkulu rüyası haline gelen Moğollar, İlhanlılar döneminde ne denli değişim gösterdiğinin bir göstergesidir.

[225] Özgüdenli, *age*, s. 248.
[226] Özgüdenli, *age*, s. 254.
[227] Özgüdenli, *age*, s. 255.
[228] Özgüdenli, *age*, s. 261.

Ebu Said Bahadır Han (1317-1335) döneminde Tebriz'e gelip ziyarette bulunan İbn Battuta, Tebriz'in büyüklüğünü ve içerisinde bulunan çarşıları şöyle aktarıyor; *''Tebriz'e ulaştığımızda şehir dışında Şam diye bilinen bir yerde konakladık. Orada eski Irak hükümdarı Kazan'ın kabri bulunuyor. Hemen yanı başında güzel bir medrese ve zaviye var.*[229] *Zaviyede gelen gidene yemek ikram ediliyor. Yemek listesi şöyle: Ekmek, et, yağ ve helvayla pişirilmiş pirinç. Emir coşkun derelerin, yemyeşil yaprakların ortasında kurulmuş bu zafiyeye beni bıraktı; burada geceledim.*

Ertesi gün Bağdat Kapısı denilen taraftan şehre girip Kazan Çarşısı adıyla bilinen büyük pazara vardım. Bu, tüm dünya ülkelerinde görmüş olduğum çarşıların belki de en güzeli! Her zanaat için ayrı bir bölüm var. Kuyumcular bölümünden geçerken gördüğüm çeşit çeşit mücevher gözlerimi kamaştırdı! Kıymetli taşlar, güzel elbise giyinmiş ve beline ibrişim kuşak bağlamış yakışıklı kölelerin elindeydi. Bunlar tacirlerin önünde bekliyor ellerindeki cevahiri Türk hatunlarına gösteriyorlardı. Türk hatunları mücevher satın almakta birbirleriyle yarış ediyordu! Bu manzarayı büyük bir sınav olarak görüyorum. Böyle bir manzara karşısında Şeytan'ın ayartmasına kapılmaktan Allah'a sığınıyorum! Amber ve Misk çarşısı da ıtır Pazarı'na girdiğimizde aynı, hatta daha nefis manzaralarla karşılaştık! Sonra Vezir Ali Şah tarafından inşa edilen büyük mabede vardık. Bu adam Ceylan diye biliniyor. Camiin dışında, sağ tarafta kıble yönünde bir medrese var. Sol duvarları ''Kaşani'' denilen özel bir çiniyle kaplanmıştır. Kaşani gayet parlak ve kaygan bir şeydir. Avlunun ortasından su geçiyor; orada çeşitli ağaçlar, yasemin ve üzüm kütükleri bulunuyor. Burada her gün ikindi namazından sonra Yasin, Fetih ve Amme surelerini okumak adetmiş. Şehir sakinleri Kur'an dinlemek için toplanıyorlar burada.''[230]

İbn Battuta'nın aktardıklarına göre, Ebu Said Bahadır Han döneminde, Tebriz'de Türk aristokrasisi ekonomik açıdan güçlüdür. Çarşıları büyük ve Gazanın yapmış olduğu düzenlemelerin etkisi gözle görülür şekilde şehre yansımıştır. Müslümanlık yapılar büyük ölçüde fazladır. Çarşılar da sergilenen mücevherler ve kıymetli taşların epeyce fazlalığı, bunlara gösterilen ilgi, Tebriz'in iktisadi alanda refah içersin de bir dönem yaşadığını gösterebilir.

[229] Şenb-i Gazan'dan bahsediyor olabilir.
[230] İbn Battuta, *age*, s. 226-227.

3.3. XV. Yüzyıl Güney Kafkasya Seyahatnameleri ve Akkoyunlular

İlhanlılar siyasi teşekkülünü kaybettikten sonra Celayirler (1340-1431) Azerbaycan coğrafyasının bir kısmını kontrol ediyordu. 13. Yüzyılın sonlarına doğru boy halinde Horasan'dan göç eden Akkoyunlu Türkmenleri, Azerbaycan'ı yurt tutmuş Elazığ ve Diyarbakır dolaylarına dek gelmişler bu bölgelerde etkili olmuşlardır. Akkoyunlu Türkmen Devletini kuran Kara Yölük Osman Bey'dir. Devletin kurulması Kara Osman Beyin Timur'un Anadolu'ya yaptığı seferde Timur'un hizmetinde bulunmasıyla, yapmış olduğu hizmetlerin karşılığında Diyarbakır ve çevresinin Kara Osman Beye verilmesiyle 1403 senesinde Akkoyunlular Beylik şeklinde ortaya çıkmıştır.[231]

Akkoyunlular sıçrama yaptığı, geniş coğrafyalara hükmettiği ve teşkilatlı bir Devlet haline geldikleri dönem Uzun Hasanın (1453-1478) Akkoyunluların başına geçtiği zamandır. Uzun Hasan ilk olarak kardeşleri Cihangir ve Üveys'i muhalefetini ortadan kaldırdıktan sonra, Gürcü memleketlerine gaza etti.

Bu dönemde Güney Kafkasya'da hakimiyet sağlayan, Akkoyunluların akraba boyu olan Karakoyunlu Türkmenlerinin idare ettiği Karakoyunlu Devletiydi. Azerbaycan Türklüğünün tam manasıyla oluşumunu sağlayanlarda Karakoyunlu Türkmenleriydi. Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgelerinde hüküm süren Karakoyunlular Akkoyunlu Türkmenlerini kendi hakimiyetlerine almak istiyordu. Bu sebeple 1466 senesinde Cihanşah, Akkoyunluların merkezi Diyarbakır'a yürüdü.

Başarı gösteremeyen Cihanşah geri dönmek üzere bölgeden ayrıldığı sıralarda, Uzun Hasan Bey beraberinde altı bin kişilik bir kuvvetle Cihanşah'ı takibe koyuldu ve Cihanşahın karargahına ani bir baskın düzenledi. Bu baskında Cihanşah öldürüldü.[232] Karakoyunlu Ordusunun imhası ve Cihanşahın ölümü üzerine, Uzun Hasan vakit kaybetmeden ileri harekata başlayıp, Hamedan'a kadar geldi. Burada Cihanşahın oğlu Hasan Ali'yi de bertaraf ettikten sonra, Devlet Karakoyunluların idari bölgelerini ele geçirerek büyük bir Devlet haline geldi.

Hasan Ali tattığı yenilgiden sonra, Timurlular'dan olan Ebu Said'den yardım istedi. Ebu Said beraberinde ki kuvvetle yola çıkarak Azerbaycan dolaylarına geldi.

[231]Uzunçarşılı, *age,* s. 189.
[232]Uzunçarşılı, *age,* s. 191.

Karabağ çevresinde kışlamaya karar veren Ebu Said Aras nehrine doğru ilerlediği sıralarda, Uzun Hasan tarafından etrafı çevrildi ve ordusu da neredeyse imha edildi.[233]Ebu Said esir edildi, Uzun Hasan Ebu Said Mirza'nın kutlu Hakan Mirza Şahruh'un hareminden olan Güherşad Begüm'ü öldürmesinden ötürü Yadigar Muhamed'e onu öldürmesini işaret etti ve Ebu Said mirza öldürüldü.[234]

Bundan sonra Karakoyunlu mirası olan beldeleri tek tek ele geçirdi. İran, Irak, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Gürcü beldelerinin çoğu Akkoyunlu idaresine geçmişti. Büyüyen devletin merkezide Diyarbakır'dan Tebriz'e taşındı. Uzun Hasan Bey, istişareye önem verir, ilim adamlarını muhafaza ederdi. Onun döneminde Tebriz'e birçok alim uğramıştır. Güney Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'da idareyi düzenlemiş, koymuş olduğu kanunlar ile düzeni tertip etmiştir.[235]

Osmanlı'nın Venedik ile giriştiği mücadelelerde Venedikliler sık sık müttefiklik kurmaya çalışmışlar, Bu dönemde Tebriz'e birçok elçilik heyeti yollamışlardır. Gönderilen elçilerden Josaphat Barbaro ve Ambrogio Contarini, Güney Kafkasya'yı gezmiş buralardan geçmiş geride bıraktıkları seyahatnameleri ile bölgenin o dönemdeki görünümü ve siyasi durumu hakkında değerli bilgiler aktarmışlardır. Bu seyahatnamelerin Güney Kafkasya ile alakalı anlattıklarına Josaphat Barbaro'nun gözlemleri ile başlayalım.

Josaphat Barbaro Zağros dağlarını aşarak Hoy üzerinden Tebriz'e gelmiştir. Şehre yaklaştığı sıralarda hırpalanmış ve o anları şöyle aktarmıştır; *'' Üç günlük bir yolculuktan sonra Tebriz adı verilen şehrin yakınına geldik. Geniş bir bozkırda ilerliyorduk ki birkaç Türkmen'e rastladık. Kürtlerden bir grup ile birlikte yanımıza gelip nereye gittiğimizi sordular: Onun adına yazılmış mektuplarla Sultan Hasan Bey'in yanına gittiğimizi söyledim. Bunun üzerine onlardan biri mektupları kendisine göstermemi istedi. Edepli bir şekilde bu mektupları ona vermemin doğru olmadığını söyleyince yüzüme öyle bir tokat vurdu ki dört ay sonra dahi acısı kaldı. Bundan başka tercümanımı da iyice dövdüler''*[236]

[233] Uzunçarşılı, *age*, s. 192.
[234] Muhsin Behramnejad, *Karakoyunlular Akkoyunlular (İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları)*, trc. ve notl. Serdar Gündoğdu – Ali İçer, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 105.
[235] Uzunçarşılı, *age*, s. 194.
[236] Barbaro, *age,* s. 56.

Tebriz yakınlarında hırpalandıktan sonra şehrin içine giren elçi Barbaro, burada bir Kervansaraya gelmiş, bu sıralarda Tebriz'de bulunan Uzun Hasan Bey ile görüşmek istediğinin haberini göndermiş ve ertesi gün Hasan bey ile görüştürülmesi için gönderilen bir kişi ile Hasan Bey'in yanına götürülmüştür. Barbaro o anları şöyle aktarmaktadır:

''Öyle bir elbise giymiştim ki iki duka bile etmezdi. Şah beni saygı ve lütuf ile kabul edip ''Hoş geldiniz.'' dedi. Elçisinin ve diğer iki kişinin katl edilmesi ile benim yol kesenlerle olan maceramdan haberdar olduğunu söyledi. Benim sıkıntılarımı anladıklarını, zararımızın telafi edileceğini vaad etti. Koynumda taşıdığım itibarnamelerimi kendisine taktim ettim. Etrafında onları okuyabilecek kimse bulunmadığından benim onları okumamı ve muhteviyatını tercümanın kendisine söylemesini emretti. Mektupların muhteviyatından bilgi sahibi olduktan sonra, kendi adetlerine göre Saltanat Şurası'na dönmemi, yol kesicilerin benden çaldıkları hakkında bilgi vermemi, bunlardan başka elçi sıfatıyla istediğim bir şey varsa birdirmemi emretti. Sonra eve geri döndüm.''[237]

Bir süre sonra Uzun Hasan tarafından tekrar huzuruna çağrılan Barbaro, saraya gitmiş burada güzel renkli büyük mozaiklerden, ve yemyeşil bahçelerden bahsetmektedir. Uzun Hasan tarafından nezaket ve büyük bir hoşgörüyle karşılanan elçi daha sonra Uzun Hasan tarafından kendisine güzel altın işlemeli bir kaftan gönderdiğini aktarmaktadır.

Sarayda bulunduğu vakitlerde kendisinin meydana gelip düzenlenmekte olan bir oyunu seyretmesi için haber geldiğini ve atıyla oraya gittiğini söylemektedir. Barbaro bu meydanda gözlemlediklerini bizlere şöyle aktarıyor;

''Ata binip oraya gittim. Orada üç atlı ve bunun iki katından fazla yaya gördüm. Bundan başka Şah'ın çocuk yaştaki oğulları da – bazıları pencerelerden seyrediyorlardı – orada idiler. Ayakları iplerle bağlanmış birkaç tane kurdu getirip meydanın ortasına gitmeleri için birer birer serbest bıraktılar. Birinci kurt ile dövüşecek olan kişi öne doğru çıktı. Kurda vurmak istedi. Kurt adamın boğazına doğru

[237] Barbaro, *age,* s. 56-57.

atıldı. Adamın boğazı yerine kolunu kaptı. Ancak adama bir zararı dokunmadı. Çünkü adamın kolları bu iş için hazırlıklıydı.''[238]

Barbaro bu oyunların her Cuma oynandığını aktarıyordu. Venedikli bir İtalyan olan elçi için elbette bu gösterilen şaşkınlık yaratmaktadır. Barbaro Tebriz'de kendisine saygı ve nezaketle yaklaşıldığını aktarmıştır. Bu gösterilerin yapıldığı sıralarda Hint Sultanının gönderdiği kaplan, zürafa ve filleri gören Barbaro bunları hayranlıkla ve şaşkınlıkla incelemiştir[239]

Daha sonra Hint elçisinin gelişi üzerine düzenlenecek olan tören ve Uzun Hasan'ın, Barbaroya zenginliklerini göstermek üzere sergilediklerini şöyle aktarıyor:

''Saray görevlileri, sırmalı, ipekli, yünlü ve rengarenk görünen elbiseler giymişlerdi. En önemli devlet adamlarından da kırk kişi sarayda oturmuşlardı. Sarayın giriş kısmında yüz kişi, girişlerin dışında yaklaşık iki yüz kişi, sarayın iki kapısının arasında elliye yakın adam ve dış sokakta yaklaşık yirmi kişi elçinin kabulü için hazır idiler. Ortada dört bin süvari görünüyordu. Hepsi bu tertip ve düzenle dururken iki Hind elçisi geldi. Onları Şah'ın karşısına oturtup hemen hediyeleri getirdiler, Şah'ın ve beraberindekilerin önünden geçirdiler: Önce, daha önce açıklamasını yaptığım hayvanlar, sonra yaklaşık yüz kişi birbiri ardına geldiler. Her adamın elinde beş sarık vardı. Yani, Hindlilerin sarık yaptıkları ve başlarına giydikleri oldukça değerli bombazin adlı kumaştan yapılmış beş parça. Onların her biri beş veya yedi duka değerindeydi. Daha sonra altı adam geldi Her birinin elinde içi değerli taşlarla dolu küçük kaplar vardı. (...) Ertesi gün Şah beni çağırıp Hindistan'dan kendisi için gönderilmiş olan mücevheratı göstererek beni biraz meşgul etmek istediğini söyledi. Sonra, önce yay çekmek için parmağına takılan altından bir yüzüğü bakmam için bana vermelerini emretti. Bu yüzüğün ortasında iki krat ölçüsünde bir yakut vardı ve etrafına elmaslar yerleştirilmişti.''[240]

Tebriz'de kaldığı sürede sık sık Uzun Hasan tarafından çağrılan ve Ülkesinin zenginlikleri gösterilen Barbaro şehrin içindeki geniş düzlüklerde, Uzun Hasan'ın

[238] Barbaro, *age*, s. 58.
[239] Barbaro, *age*, s. 59.
[240] Barbaro, *age*, s. 60-61.

alayına katılmış. Burada görmüş olduğu dükkanları ve içerisinde bulunan ürünleri başka ülkelerin malları ile kıyaslamıştır.

Aynı zamanda tacir olan Barbaro'nun burada yapmış olduğu tespitler önemlidir. Gözlemleri ve karşılaştırmaları ile Barbaro bahsettiğimiz dükkanları ve içinde bulunan malları şöyle aktarmıştır;

''Onların sayısı yüze ulaşıyordu ama ben en iyilerinden 40 tanesini gezdim. Bu dükkanların içinde odalar bulunuyordu. Çatıları rengarenk yapılmış, tabanları ise en güzel halılarla döşenmişti. İnancıma göre bu halılar ile Kahire ve Basra halıları arasındaki fark, İngiliz yünlü kumaşı ile Saint Mathewes yünlü kumaşı arasındaki kadardır. Daha sonra beni kendi tarzlarına göre dikilmiş ipekli elbiseler ve başka çeşitlerden oluşan kumaş yığınlarıyla dolu iki dükkana götürdüler. Dükkanın bir tarafında kırk tane, eğerli ve gümüş süslere sahip at gördüm. Bana büyün bu elbiselerin ve eğerlerin merasim ve teşrifat sırasında Şah tarafından bahşiş olarak verileceğini söylediler. Ayrıca sandal ağacından iki büyük kapı gösterdiler.''[241]

Uzun Hasanın ve Tebriz'in detaylı etkinliklerine, Akkoyunlu süvarilerine, Ordunun yapısına ve sayısına şahit olan Barbaro bunları en ince detaylarına kadar aktarmıştır. Akkoyunlu Ülkesinde bulunduğu sıralarda, Trabzon – Tebriz arasındaki yolu, yol üzerindeki şehirleri ve yolun önemini de vurgulamıştır. Trabzon- Tebriz yolu 15. Yüzyılda da değerini korumuştur. Azerbaycan'dan, Gürcistan'a kadar pek çok yeri görmüş ve bunları seyahatnamesinde ele almıştır.

Barbaro eski zamanlarda Ermeniye diye anılan bölgenin 15. Yüzyılda artık Türkmenlerin yurdu olduğunu ve buraya Türkmen ülkesi dendiğini, burada Karakoyunlu Türkmenlerinin ve birçok Türkmen boyunun olduğunu aktarır.

Tebriz'den yukarı Gürcistan, Derbend, Azerbaycan bölgesinde bulunan, Şamahı, Şirvan'a yakın mesafede bulunan Bakü ile ilgilide bilgiler verir. Barbaro, Bakü denizi olarak adlandırdığı Hazar denizini ele alarak coğrafi dağılımı yapar.

Barbaro'nun Güney Kafkasya ile alakalı aktardıkları şöyledir;

''Dönelim Tebriz'e: Eğer bu şehirden kuzeydoğuya – bazen kuzey ve çok az kuzeybatı – tarafına doğu hareket ederseniz, muhtelif yerlerden ve patikalardan geçersiniz ki açıklama yapmaya değmez. Bu şekilde Tebriz'e on iki menzil mesafesinde

[241] Barbaro, *age,* s. 65-66.

Şamahı'ya[242] *varırsınız. Burası Media'da Thezichia bölgesinde bir şehirdir. Bu diyarın yöneticisine Şirvanşah deniliyor.(...) Şehir bir taraftan, Şamahı'ya altı mil mesafede bulunan ve sağ tarafta yer alan Bakü denizi ile sınırlıdır. Sol tarafında ise Karadeniz yönünde Mengrelia ve Kafkas dağlarının etrafında yaşayan Kaytak halkının toprakları ile sınırı vardır. Bu şehirde dört ila beş bin civarında oldukça güzel ev bulunmaktadır. Ahalisi kendi tarzlarına göre ipekli ve pamuklu kumaş dokuyarak geçinirler. (...) Şamahı'yı geçtikten sonra İskender'in inşa ettiğini söyledikleri Derbend şehrine varırsınız. Burası Bakü Denizi'nin kenarında ve dağdan bir mil mesafede yer alır. Dağın üzerinde bir kale bulunmakta olup, bu kalenin iki de hisarı vardır. Sağ taraftaki suya batmış ve duvarı suyun iki adım altında kalmıştır. (...) Buranın bazı yerlerine bazı aşiretler yerleşmiştir. Yol kesenlerin korkusundan kimse onların topraklarından geçmek istemez. Ama büyük bölümü meskun değildir. Eğer bir kimse bu yoldan geçmek isterse, Derbend'den ayrılır-ayrılmaz mecburen, önce Gürcistan daha sonra Karadeniz kıyısındaki Mengrelia'dan geçmesi, Aluathi adlı bir kalenin inşa edilmiş olduğu bir mahallede öylesine yüksek bir dağ var ki mecburen attan inmesi ve yaya olarak kayılıklardan yukarı çıkması, yukarı çıkıp-aşağı inmek arasında iki menzil yol kat etmesi ve daha sonra Çerkeslerin topraklarına girmesi gerekiyor.''*[243]

Bakü hakkında Kendisinden daha önce bölgeye gelen seyyahların vermiş olduğu bilgilere benzer şekilde bölgedeki petrolden bahseder. Uzun Hasan'ın yanında bulunduğu sırada Uzun Hasan'ın Gürcistan seferine de katılan Barbaro hem sefer hem de Gürcistan hakkında kıymetli bilgiler verir.

Uzun Hasan hükmettiği bölgelerin beylerine fermanlar yollayarak buyruklarında ki orduları hazırlamalarını ve merkez orduya katılmalarını emretmiştir. Bu sefer sonucunda Gürcistan'ın birçok bölgesini fethetmiş, onları vergiye bağlamış ve beraberinde birçok esir ile Tebriz'e dönmüştür.[244]

Barbaro bizzat katıldığı Gürcistan seferini şöyle aktarmaktadır;

''O benim çıkarabildiğim kadarıyla yirmi ila yirmi dört bin arasında savaşçı süvariye sahipti. Geri kalanlar – altı bin kişi- ordunun ihtiyaçlarını temin için

[242] Tarih'i Azerbaycan bölgesinde bir şehir. Günümüzde de Azerbaycan'a bağlıdır.
[243] Barbaro, *age*, s. 93-94.
[244] Behramnejad, *age*, s. 111.

gelmişlerdi. (...) Sekiz gün yolculuktan sonra sağ tarafa döndük ve Gürcistan yoluna koyulduk. Karadeniz sınırındaki topraklara girdik Şah orayı yağmalamak istediğinden önceden kendi adetine göre beş bin süvariyi öncü gönderdi. Onlar ilerlemek için en iyi yolu seçtiler; korulukları yakıp yerle bir ettiler. Çünkü askerin güzergahı yüksek dağların ve oldukça büyük ormanların arasından geçiyordu. Yangın öyle büyüktü ki uzaktan alevleri görebildiğimizden hangi yoldan gitmemiz gerektiğini biliyorduk. Böylece yol Gürcistan topraklarında iki günlük yolculuk için hazır hale getirildi; ve Tiflis'e ulaştık. Burada yaşayanlar tıpkı diğer yerlerin ahalisi gibi kaçıştıklarından hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri aldık. Tiflis'ten Guri'ye ve etraftaki diğer yerlere gittik. Hasan yağmaladılar. Sonunda Hasan Bey, Gürcistan Kralı Pancratio[245] *ve onun komşusu Giurgura kralıyla barış yaptı. Buna göre ikisinin Hasan Bey'e yirmi dört bin duka haraç vermesi ve onun da Tiflis hariç olmak üzere bütün ülkeyi iadesi kararlaştırıldı.(...) Ele geçirdiğimiz yerler sol tarafta Giurgura bölgesinin devamındaydı. Kral Pancratio'ya bağlı olan Koutais küçük ve bir tepenin üzerinde yer alan bir şehirdi. Onun aşağısından üzerinde taştan köprü bulunan bir ırmak geçiyordu. Bu köprüden geçip Schender tarafına gittiğinizde oldukça müstahkem, arasından büyük bir ırmağın geçtiği bir kale vardır. Gori'ye dört menzil mesafede yer almaktadır.''*[246]

Barbaro Gürcistan ve Tiflis'i detaylı olarak anlattığı kısımda şunları aktarıyor; *''Bu ülkenin kralına Pancratio deniliyor. O güzel bir ülkeye, bol miktarda ete, ekmeğe, şaraba, zahireye ve bolca meyveye sahip. Orada üzüm tıpkı Trabzon'da olduğu gibi daha çok ağaçta yetişiyor. Oranın halkı güzel ve iricedir. Ama görünüşleri pis ve kirli elbiselere sahipler. Başlarını traş edip bizim keşişlerimizin yaptığı gibi çok az saç bırakıyorlar. Bıyıklarını sakallarından da uzun olacak şekilde bırakıyorlar. Başlarının üzerine çeşit çeşit renklerde, tepesinde püskül olan küçük bir şapka koyuyorlar. Ata binebilmek için arkası kısa olan uzun bir palto giyiyorlar. Ben onları bundan dolayı kınamıyorum, çünkü Fransızlar da böyle yaparlar. Giydikleri ayakkabının tabanı, ayağın tabanını ve topuğunu yukarıda tutar; yani yüksektir. Neticede iki yüksek topuklu ayakkabının üstündeki ayak epey yukarıda olup altındaki boşluktan bir yumruk kolayca*

[245] VI. Bagrat
[246] Barbaro, *age.* sa. 98-100.

geçer ve zorlukla yürünür. Bu konuda onları kınamıyorum, çünkü İranlılar da bu tür yüksek ayakkabılar giyerler. (...) Bu ülkede dağlar ve ormanlar çoktur. Tigris Irmağı'nın geçtiği Tiflis adlı kalabalık ve güzel bir şehir var.Bu havalide, Karadenizin kıyısına yerleşmş Guri adlı bir daha bulunuyor.''[247] Barbaro izlenimlerini aktarırken kendisine ilginç gelen hususları anlatmaya özen göstermiş ve Güney Kafkasya'nın coğrafi özelliklerinde, Tebriz'de görmüş olduğu şenlikler ve oyunları büyük bir merak içerisinde irdelemiş ve seyahatnamesinde görüldüğü gibi yorumsuz bir anlatım içinde bulunmaya özen göstermiştir.

Bu dönemlerde Barbaro ile aynı zamanda Uzun Hasan'ın yanına giden Venediklilerden birisi de Ambrogio Contarıni'dir. Contarını 1474 yılında Venedik'ten ayrıldı, 9 Temmuz'da Gürcistan sınırlarına gelmiş ve burada yerel yöneticilerden birisiyle öğle yemeği yemiş ve ardından Gürcistan Kralı ile görüşmek istemiş, bu isteği yerine getirilmiş ve görüşme gerçekleşmiştir. Daha sonra Gorides[248] isimli şehre gelmiş Gori ve Gürcistan hakkında bir değerlendirmede bulunmuş ve şunları aktarmıştır; *17 temmuz'da yine aynı krala bağlı olan Gorides adlı bir yere vardık. Bu şehir düzlükte kurulmuş olup, tepen üzerinde yer alan ahşap bir kaleye sahip. Yanından büyük bir ırmak akmakta olup elverişli bir yerdir. Buranın yöneticisi kılavuzumuz vasıtasıyla gelişimizden haberdar olur olmaz bizi bir eve yerleştirdi. Orada iyice ağırlanacağımızı bekliyordum. Kısa bir müddet sonra bana birini gönderip ''Kralın kendisine mektup gönderip yirmi altı duka ona ve altı duka da kılavuza vermemi emrettiğini'' söyledi. Şaşırmış bir şekilde ''Bu iş mümkün değil, çünkü kral beni çok iyi kabul etti ve ben daha önce ona yetmiş duka ödedim.'' Dedim. Bu cümleden ne söylediysem bir fayda sağlamdı. Mecburen, gönülsüzce istediği meblağı ödedim. Beni 19 Temmuz'a kadar orada tuttu ve daha sonra gidiş izni verdi. Oradaki ikametim süresince oldukça incinmiş durumdaydım. Öyle gösteriyordu ki, bu vahşi huylular benden önce insan görmemişlerdi. Bununla birlikte Gürcistan, Mengrelia'ya nispetle daha iyi durumda. Ama her iki ülkenin halkının gelenekleri, görenekleri ve yol-yordam bilişleri tıpkı dinleri ve mezheplerinin törenleri gibi birbirinin aynısı. Yüksek bir dağdan inerken orman bulunan büyük bir kilisede, kırk rahibin bekçiliğini yaptığı Hazret-i Meryem'e*

[247]Barbarbo, *age*, s. 36-37.
[248] Tiflis'in Kuzey Batısında bulunan Gori şehri.

ait eski devirlerden kalma bir resmin bulunduğunu işittim. Pek çok mucizeler gerçekleştirdiğini söylüyorlardı. Ben oraya gitmeye hazır değildim. Bu lanetli ülkeden çıkmaya daha çok hevesli idim''[249]

Contarını Megreller ve Gürcülerin yaşadığı coğrafyada sıkça zorlukla karşılaşmıştır. İtalyan şehirlerinin aydınlık ve yükselişi hissettiği Rönesans dönemlerinde[250] bir Venedikli olarak yetişen iyi bir tahsil ve refah düzeyi gelişmiş bir bölgenin insanı olan Contarını bu bölgede ki zorlukları, halkın kendisine karşı yaklaşımı karşısında oldukça hayıflanmış ve biran önce buradan çıkmak istemiştir. Buradan ayrıldıktan sonra Ermeniye bölgesine girmiş, Ahalisi Türk olan bir köyde konuklamış ve burada Türkler tarafından iyi ağırlandığını aktarmıştır.

Tebriz'e doğru ilerlediği sıralarda göç etmekte olan Türkmenleri görmüş Ağustos ayında Tebriz'e ulaşmıştır. Bundan sonra Tebriz ile ilgili izlenimlerini şöyle aktarmıştır; *'' O gün güneşi batmasına yakın Tebriz'e girdik. Burası bir ovada kurulmuş ve iç karartıcı bir şekilde kerpiçten duvarlarla çevrilmiş. Bu şehrin yakınında bir kaç tane kızıl renkli dağ görülüyor. Bunlara Tauri dağları deniliyor. Şehre girdiğimizde ortalık karışık idi. Büyük bir zahmetle bir kervansaraya vardık ve burada kaldık. Türkler'den bir grubun arasından geçerken ''Bunlar köpektirler, Müslümanlar arasında ayrılık çıkarmak için buraya geliyorlar, onları parça parça edelim'' diye konuştuklarını duydum. Kervansaraya gelir gelmez güzel huylu bir kişi gibi görünen Azamo bize iki oda verdi. Bize söylediği ilk şey: Bizim buraya sağ salim gelmemize hayret ettiği, çünkü ona göre bu işin inanılacak bir şey olmadığı idi. Bize şehrin bütün sokaklarına siper açtıklarını –ben de müşahade etmiştim- anlattı.''*[251]

Contarını burada Tebriz'in karışık bir hal içerisinde olduğu ve şehirde siperler kazıldığından bahsetmiştir.

Bu karışıklığın sebebi Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'in Babasına karşı giriştiği faaliyetlerden kaynaklıydı. Otlukbeli muharebesinde Fatih Sultan Mehmed

[249]Zeno-Contarını, *age,* s. 87-88.

[250] Rönesansın merkezi İtalya idi, İtalya'nın bu dönem Avrupa'sında kent yaşamının en çok geliştiği, burjuvazi sınıfının en güçlü olduğu dönemdir. (ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci (Seçme Eserleri –V),* (4. b.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 58.)

[251]Zeno-Contarını, *age,* s. 91-92.

Han'a karşı ağır bir yenilgi alan Uzun Hasan, bu sıralarda oğlu Uğurlu Mehmed ile de tartışma içerisinde bulunmuş ve araları açılmıştı.

Uzun Hasan'ın hastalanması sonrası Akkoyunlu saltanatının kimin tarafından yürütüleceği üzerine Ülke de herkes birinin yanında saf tutmaya başlamıştı.[252] Devlet içerisinde, Bürokratlardan, Devlet yöneticilerinden, Aşiretlere kadar her grup bir ismin yanında saf tutuyordu. Uğurlu Mehmed Bey ile Maksut Bey'in anneleri Uğurlu Mehmed'i desteklemekteydi. Kuzey Azerbaycan'da nüfuzlu olan Çekirlu aşireti ve Uzun Hasan'ın kardeşi Üveys'de Mehmed Bey'den yana saf tutmuşlardı.

Uzun Hasan'ın elçi Barbaro ile katıldıkları Gürcistan Seferi sırasında öldüğü söylentileri her bir yanda dolaşmaya başladı. Bunun üzerine iki kardeş Uğurlu Mehmed ve Halil arasında düşmanlık doruk noktasına ulaşmıştı. Halil'in annesi olan Selçukşah Begüm, Uzun Hasan'ın ölümü durumunda kendi oğlunun Tahta geçmesi için, Uğurlu Mehmed'in Şiraz valiliğinden alınarak Bağdat'a vali olarak gönderilmesini sağladı ve böylece Uğurlu Mehmed'i Tebriz'den uzak tutarak, Halil'in yolunu açmış olacaktı.

Ancak beyler ve ordu arasında, Uğurlu Mehmed bey yiğitliği ve cesurluğu ile biliniyordu, Kardeşi Halil'in kendi önüne geçmesine dayanamayarak harekete geçti.[253] Bağdat'ta Maksud Bey ve Dana Halil'i yanına alarak Hamedan'a ilerledi oradan İsfehan'a girdi ve ardından Şiraz'ı ele geçirdi.

Uzun Hasan Sultaniye şehri yakınlarında iken Uğurlu Mehmed'in Şiraz'ı ele geçirdiğini duydu, bunun üzerine ordusunu toparlayarak derhal Şiraz'a hareket etti. Babasının Şiraz'a doğru büyük bir orduyla harekete geçtiği haberini alan Uğurlu Mehmed Şiraz'dan kaçtı. Bu sırada başkent Tebriz savunmasız bir durumdaydı, bunu fırsat bilen Uğurlu Mehmed'in taraftarı Çekirlu aşireti Tebriz'e yöneldi ve bölgeyi savunmaya çıkan orduyu yenilgiye uğrattılar. Uzun Hasan oğlu Uğurlu Mehmed'in kaçtığını öğrenmiş ve Tebriz'e Çekirlular'ın yaklaştığı haberini almıştı. Uzun Hasan Tebriz'e yöneldi ve burada Çekirlular'ı mağlup etti[254]

Contarını bu olay ile ilgili duyduklarını şöyle aktarıyor;

[252] Kazım Paydaş, ''Osmanlılara Sığınmış Bir Ak-Koyunlu Şehzadesi: Uğurlu Mehmed Bey'', *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* c. 100, Sayı. 199, Ağustos 2012, s. 47.
[253] Paydaş, *agm,* s. 48.
[254] Paydaş, *agm,* s. 49.

''Bu işin sebebini bilmek isteyince, ''Uzun Hasan'ın yiğit oğlu Uğurlu Mehmet babasının emrinden çıktı ve İran'ın Şiraz diye söylenen şehirlerinden birini – Uzun Hasan burasını oğlu Sultan Halil ve onun annesine bırakmıştı- ele geçirdi. Bu yüzden Uzun Hasan çok sayıda asker toplayıp oğlunun çıkardığı fitneyi defetmek için Şiraz tarafına gitti. Dağ kabilelerinden biri olan Cakerlü'nün reisi de Uğurlu Mehmet ile elbirliği yapıp emrindeki üç bin süvari ile etrafa akınlar düzenleyip ve yağmalayıp Tebriz'e doğru yönelmiş, şimdi onun korkusundan sokaklara siperler kazdılar. Tebriz Subaşısı Cakerlü'ye karşı koymak üzere şehirden çıkmıştı fakat ağır yaralı bir şekilde yenilip sahip olduğu ne varsa yağmalandı. Allah'a şükür ki, sağ salim geri dönebildi'' dedi.''[255]

İşte Contarını böyle çalkantılı bir dönemde Tebriz'deydi. Halkın gergin ve endişeli hali bu yabancı adama karşı öfkeli bakışları da beraberinde getirmiştir. Contarını Uzun Hasan'la görüşmek istiyordu ancak yol gösteren ve kendisine eşlik edecek kimseyi bulamayarak kalmış olduğu kervansarayda durmaya devam etmiştir. İhtiyaçlarını karşılamak için ya tercümanını gönderiyordu ya da Kefe şehrinden tanıdığı Astustin adında birisini yolluyordu. Contarını, bu sıralarda Tebriz'de bulunan Maksud Bey'in huzuruna gitmiş Uzun Hasan'la görüşmek niyetinde olduğunu aktarmıştır. Ancak beklediği cevabı alamamış ve umutsuz bir ruh haline bürünmüştür.[256] Tebriz'de kaldığı sıralarda Tebriz'de güvensiz ve umutsuz bir halde olduğunu belirtmiş ve gizlenerek çokça malumat edinemediği Tebriz'in durumu ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

''Tebriz, büyük ve kehribar bir şehir olarak görünüyor. Her çeşit öteberi bu diyarda oldukça bol, fakat epey pahalı, Çok sayıda pazarı var. Bol miktarda ipekli ve yünlü kumaşlar ile neredeyse her türden ticaret mallarını Haleb'e taşıyan kervanların geçtiği bir şehirdir.''[257]

Contarini, Barbaro gibi detaylı malumatlar verememiştir. Bunda Barbaro'nun Uzun Hasan ile birlikte çokça vakit geçirmesi ve Tebriz'de serbest bir şekilde dolaşması etkilidir. Ancak Contarını Tebriz'e geldiğin de Akkoyunlu ülkesi karışık bir

[255] Zeno-Contarını, *age*, s. 92-93.
[256] Zeno-Contarını, *age*, s. 93.
[257] Contarını, *age*, s. 94.

durumda ve halkın yabancılara cephe aldığı bir dönemdi. Belki de halk yaşanılan karışıklığın sebebini Venediklilere bağlıyordu.

Daha sonra Barbaro ile buluşan Contarını, Uzun Hasan'a taleplerini iletmiş, Uzun Hasan elçilere; Osmanlıya karşı girişilecek askeri faaliyetlere karşı olumlu baktığını ancak içinde bulunduğu durum ve daha önce Otlukbeli savaşında yaşamış olduğu mağlubiyetin sebebiyle olmalı ki, yeni bir savaşa temkinli yaklaştığını belirtmiştir. Uzun Hasan durumunu anlattıktan sonra, elçilere bahsettiği hususları, Venedik'e dönüp kendi yöneticilerine aktarmaları gerektiğini söylemiştir. Cotarını, Gürcistan üzerinden Fasso limanından Karadeniz'e açılıp Kefe'ye geçerek, dönüş yolculuğunu bahsettiğimiz güzergah üzerinden devam etmek amacıyla Tebriz'den ayrılmıştır. Ancak limana geldiği anda Kefe'nin Osmanlı'nın eline geçtiğini duyunca güzergahı değiştirmişlerdir. Azerbaycan'da bulunan Şamahı üzerinden Derbend'e geçip oradan da Hazar Denizini geçerek kuzey yolundan Venedik'e gitmeyi tercih etmiştir. Bu yolculuğunda Güney Kafkasya ile alakalı bahsettiği bilgiler şöyledir:

''12 Temmuz 1475'te Tigris adlı ırmağı geçtikten sonra Gürcistan Kralı'na ait olan Tiflis adlı bir şehre vardık. Bu şehir bir tepenin üzerine kurulmuş olup oldukça sağlam olan kalesi daha yüksek bir tepenin üzerinde yer alıyor. Bu şehir, büyüklüğü ile meşhurdur. Ama şimdi önemli bir bölümü harabe olmuş. Mamur kalmış olan çok az bir bölümünde ise pek çoğu Katolik olan kalabalık bir nüfus yaşıyor. (...) 17 Temmuz'da Mengrelia[258] sınırı yakınında dağlarla çevrili ormanlık bir yerde Kral Pangrati'yi bulduk. Hepimiz birlikte onu görmeye gittik. Bizden kendisiyle birlikte yemek yememizi istedi. Biz de yere serilmiş olan sofraya – Gürcüler'in adeti böyleydi – oturduk. Yemek, kebap yapılmış et ile çok kötü pişirilmiş olan azıcık tavuk etinden ve bir kaç başka şeyden ibaret idi. (...) Gürcistan Kralı uzun boylu olup, kırk yaşlarında gösteriyordu. Esmerdi ve Tatarlar'ın yüz şekline sahipti. Bununla birlikte yakışıklı bir kişi idi.''[259]

Fasso limanına geldikten sonra, güzergahı değiştirmesine sebep olan, Kefe'nin Osmanlı tarafından ele geçirildiği haberiyle, Contarını, geriye dönerek Azerbaycan'a doğru ilerleyip Şamahı şehrine geldi, bundan sonra Şamahı şehri ve Derbend'e kadar olan yolculuğu hakkında Contarını şunları aktarmaktadır; *''1 Kasım 1475 tarihinde*

[258] Megrelya, Gürcistan'ın içerisinde Tiflis'in Kuzeyinde olan bölge.
[259] Zeno-Contarını, *age,* s. 107-108.

Media Hükümdarı Şirvanşah'a bağlı şehirlerden olan Şamahı'ya vardık. Burada Tolamana diye söylenen ve çok fazla latif olmayan ipekli kumaş ile atlas kumaş dokunuyor. Bu şehir Tebriz kadar büyük değil, ancak bana göre her bakımdan ondan daha iyi. Her çeşit yiyecek burada oldukça bol. (…) 6 Kasımda Derbend'e gitmek üzere Şamahı'dan ayrıldık. Burası daha önce de bahsettiğim gibi Şirvanşah'ın şehirlerinden olup Tataristan sınırında yer alır. Dağları ve ovaları geçtikten, zaman zaman Türkler'le meskun köylerde konakladıktan – bize iyi misafirperverlik gösterdiler- sonra sayısız meyve ağaçlarına sahip olan küçük ve sevimli bir şehre vardık.''[260]

Contarını, daha sonra Hazar denizinden geçerek, Kuzey yolundan Venedik'e ulaşmıştır. Contarını Güney Kafkasya'da ki Türk varlığına sık sık değinmiştir. Doğu Anadolu'dan, Tebriz'e, Tebriz'den, Derbend'e kadar Türklerin yaşadığı coğrafyaları görmesi ve bu gözlemlerini aktarması bölge Türklüğünün varlığı, kültürel hayatları ve iktisadi yaşamlarını incelemek açısından önemlidir.

[260] Zeno- Contarini, *age,* s. 113-114.

SONUÇ

Ortaçağ boyunca incelediğimiz Güney Kafkasya hakkında, ilk bilgileri Antik Çağ kaynaklarından elde edebiliriz. Güney Kafkasya'nın çok kültürlü ve çok dilli yapısı Antik Çağ kaynaklarından itibaren söz edilen bir husus olmuştur. Ortaçağ boyunca incelediğimiz seyahatnamelerde de bu durum rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Bizans ve Sasaniler arasında ticaret yolları ve sınır meselelerinden ötürü sık mücadeleler söz konusu olmuştur. İlk İslam fetihleriyle birlikte Emevi ve Abbasilerin Kuzey ile kendi coğrafyaları arasında doğal bir sınır bölgesi özelliğini göstermiştir. Bölgenin coğrafi olarak bir sınır görevi üstlenmesi, Hazarlar ile sık girişilen mücadeleleri beraberinde getirmişse de, mücadele dönemi savaşlar yerine, ticarete yönelmiştir. Selçuklu fetihleri ile birlikte Güney Kafkasya Türklüğünün temelleri tesis edilmiş ve Anadolu seferlerinin askeri üssü olan Azerbaycan verimli ovalarıyla Türkleri bu bölgeye çeken önemli bir etken olmuştur. Ortaçağ boyunca her devlet için farklı bir ilgili alanına sahip olan Güney Kafkasya, Moğolların bölgeye gelmesi ve İlhanlı hakimiyetinin Güney Kafkasya da hakim olmasıyla birlikte, ticaret yollarının güvenlikten, verimine kadar refah düzeyinin arttığı bir döneme işaret etmektedir. Bu dönemde ortaçağın bilinen dünyasının önemli şehirlerinden olan Tebriz epeyce büyümüş ve yerini korumuştur. Akkoyunlular döneminde bölgenin Türk nüfusu açısından da önemli bir noktaya geldiği, incelediğimiz seyahatnamelerinde şahitliğinde açıktır. Seyahatnamelerden elde ettiğimiz bilgiler, bölgenin önemli madenlere ev sahipliği yaptığı, verimli geniş ovalarıyla Türkler ve Moğollar için kıymetli bir yeri olduğudur. Bakü'de çıkan petrol kuyuları, Mugan ovasının cazibesi, Tebriz'in büyüklüğü ve içerisindeki çarşıları, meşhur ipekleri, sıkça tacirler tarafından uğrak bir yer olması gibi konularda seyahatnameler bilgi vermektedir. Kura ve Aras nehrinin içerisinde bulunan balık türlerinden, Tiflis'in değirmenlerine şehrin durumuna kadar yine birçok konuda bilgi edinilmektedir. Seyyahların verdiği bilgiler ve kaynakların bizlere aktarmış olduğu bilgiler, birbiriyle bağlantılı ve benzer bilgileri vermektedir. Özellikle seyyah ve seyahatnamelerin aktarmış oldukları malumatlar Güney Kafkasya'nın siyasi, iktisadi ve kültürel durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

KAYNAKÇA

Alaaddin Ata Melik Cüveyni,*Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), (2. b.), TTK, Ankara 2022.

Aristakes, *Lastivertli Aristakes'in Tarihi (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler)*, (çev. ve notl. Engin Öztürk), Urzeni Yayınları, İstanbul, 2020.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans,* (3. b.), TTK, Ankara 2021.

Bakır, Abdülhalik –Altungök Ahmet, ''Erken Ortaçağlarda Tebriz'', *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. XXX, Sayı. 1, 2015, s. 63-69.

Barbaro, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat,* (trc. ve notl. Tufan Gündüz), (3.b.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

Barlak, Yasemin '' Cerir b. Abdullah El-Beceli'nin Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 52, Haziran 2022, s. 263-286.

Barthold, Wilhelm, *Kafkasya ve Doğu Avrupa Tarihi*, (çev. Eva Gurbanova), Pınar Yayınları, İstanbul 2021.

Bedirhan, Yaşar, *Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999.

Bedirhan, Yaşar, ''Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)'', *Bingöl Üniversitesi Sosyal* Bilimler *Enstitüsü Dergisi*, c. XII, Sayı. 13, 2013, s. 223-236.

Bilge, Mustafa L.– Küçükaşçı Mustafa Sabri, ''YENBU'', *DİA,* c. XLIII, İstanbul 2013, s. 421- 423.

Bilgi, Ali Sinan, ''Tebriz'', *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 219-222.

Bilgin, Orhan ''CÜVEYNİ, Ata Melik'', *DİA,* c. VIII, İstanbul 1993, s. 140-141.

Bozan, Oktay, ''Emeviler Döneminde Müslüman Hazar İlişkileri'', *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11, Nisan 2014, s. 106-127.

Cahen, Cloude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI.Yüzyılın İkinci Yarısı),* (çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız), (3. b.), TTK, Ankara 2021.

Carpini, Johann De Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi (13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk)*, (trc. ve notl. Ergin Ayan), (4. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2021.

Contarınİ, Ambrogio *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri,*(trc. ve notl. Tufan Gündüz), (5. b.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

Crucis, Ricoldus de Monte,*Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculğu),*(Latince Aslından çev. Ahmet Deniz Altunbaş), (5. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2021.

Demir, Muzaffer, '' Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği'', *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. XXVI, Sayı 2, 2012, s. 315-338.

Demircioğlu, İsmail H.,vd., *Seyyahların Gözüyle Gürcistan ve Çevresi,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

Ebu dülef, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk),* (trc. ve notlar. Serdar Gündoğdu), (3. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2020.

El-Gırnati, *Gırnati Seyahatnamesi,* (hzl. ve çev. Fatih Sabuncu), (2. b.) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Erkoçoğlu, Fatih ''Emeviler ve Abbasiler Döneminde Kafkasya'nın Güneyinde İslam Hakimiyeti'', *İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı 7, Haziran 2017, s. 1-48.

Göksu, Erkan, *Büyük Selçuklular (1040-1157),* Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

GÜRCİSTAN TARİHİ (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar), (Gürcüceden çev. Felicite Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, notl. ve haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003, s. 164.

Hanilçe, Murat, ''II. Kısım: Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnamelerin Tasnifine Dair Bir Deneme-2'', *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi,* c. XXXII, Sayı. 2, Güz 2021, s. 273-293.

Hamdullah, Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide,* (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018.

Herodotos, *Tarih Herodot,* çev. Burcu Uzunoğlu, Panama Yayınları, Ankara 2020.

Huseynov, Gurban, *İlhanlılar Döneminde Azerbaycan,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2022.

İbn batuta, Ebu Abdullah Muhammed Tanci, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), (11. b.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 21.

İnalcık, Halil, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci (Seçme Eserleri –V),* (4. b.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü,* (38. b.), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 162.

Kallek, Cengiz, ''Miskal'', *Dia,* c. XXX, Ankara 2020, s. 182-183.

Keleş, Erol, ‘‘Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği’’, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, c. III, sayı/1, Haziran 2020, s. 48-62.
Keleş, Erol, ‘‘Moğol Dönemi Ticaretin Gelişmesinde Doğu Anadolu Kervan Yollarının Yeri’’, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* c. XLI, Sayı. 72, Eylül 2022, s. 139-161.
Kırzıoğlu, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden),* TTK, Ankara 1992.
Koçak, İnci, ‘‘MİS'AR b. MÜHELHİL’’, *DİA,* c. XXX, Ankara 2020, s. 176-177.
Korykoslu, Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,*(Latince'den çev.ve notl. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
Köse, Bayram Arif, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-ErzurumGüzergahı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açıdan İncelenmesi),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2009.
Köse, Bayram Arif, *Ortaçağda Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi Erzurum 2012.
Köse, Bayram Arif, ‘‘ 10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arran Tarihi Coğrafyası’’, *Turkish Studies*, c. XI, S. 1, Kış 2016, s. 89-108.
Köse, Bayram Arif, ‘‘10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan'da Coğrafi, İdari ve İktisadi Durum’’, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. XIII, S.34. 2016, s. 431-450.
Köse, Bayram Arif, *Sacoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929),* İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
Köse, Bayram Arif, ‘‘ İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler’’, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,*c. 2, Kasım 2017, s. 298-342.
Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (7. b.), TTK, Ankara 2019.
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* c.I, (b. 6.), TTK, Ankara 2021.
Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü,*(çev. Oğuz Yarlıgaş), (2. b.), Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
Marandi, Mir Hedayat Seyyed, *İlhanlıların İran'daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1256-1336),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, notl. Edouard Dulaurer, çev. M .Halil Yinanç), (4. b.), TTK, Ankara 2019.

Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)*, (4. b.), Nobel Yayınları, Ankara 2012.

Minhac-i, Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşahlar)*, (trc. ve notl. Erkan Göksu), (2. b.), TTK, Ankara 2020.

Minorsky, V.,*Kafkas Tarihi Çalışmaları*, (çev. İlhan Aslan), Post Yayınevi, İstanbul 2023.

Neciyev, Elçin,- Meherrem Ahmedov, '' Arap Hazar Savaşları ve Derbent'', *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, c. V, S. 1, 2021, s. 43-49.

Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar,* Hitapevi Yayınları, Ankara 2020.

Özaydın, Abdülkerim, ''HAMDULLAH el-MÜSTEVFİ'', *DİA,* C. XV, İstanbul 1997, s. 454-455.

Özaydın, Abdülkerim, ''TARİH-i GÜZİDE'', *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 82-83.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya,* (2. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazarlar,* Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Özdemir, Mehmet, '' Ebu Hamid el-Gırnati'', *DİA,* c. X, İstanbul 1994, s. 128-130.

Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Paydaş, Kazım, ''Osmanlılara Sığınmış Bir Ak-Koyunlu Şehzadesi: Uğurlu Mehmed Bey'', *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* c. 100, S. 199, Ağustos 2012, s. 41-54.

Polo, Marco, *Kubilay Han'ın Sarayında Bir Venedikli Marco Polo Seyahatname (Dünyanın Tasviri),* (çev. Leyla Tonguç Basmacı), (3. b.), Alfa Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

Reşidü'd-din fazlullah, *Selçuklular Cami 'ü' t- Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, (trc. ve notl. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), (2. b.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.

Roux, Jean Paul,*Moğol İmparatorluğu Tarihi,* (çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk)*, (trc. ve notl. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Sabuncu, Fatih *Ebu Hamid Muhammed El-Gırnati'nin Seyahatnamesi (Giriş-Tercüme-İndeks)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Soysal, Zeynel Abidin,''Seyyah Şair Ebu Dülef el-Hazreci ve Makamat Geleneğindeki Rolü'', *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. V, S. 2, Güz 2021, s. 182-200.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, (çev. Cemal Köprülü), (3. b.), Ankara 2011.

Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma (Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı),* (çev. Yusuf Selman İnanç), (8. b.), Kronik Kitap, İstanbul 2021.

Şatıroğlu, Ayşen, ''Marco Polo'nun Doğu ile ilgili Gözlemleri'', *İstanbul University Journal of Sociology,* c. III, sayı 5, Şub. 2012, s. 127-142.

Şehitoğlu, Betül Ok, *Seyahatname Sosyolojisi (İbn Batuta'nın Gizemli Dünyasına Sosyolojik Bir Bakış),* Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021.

Şeşen, Ramazan, '' CAMİU't TEVARİH'', *DİA,* C. VII, İstanbul 1993.

Şirinov, Agil, ''Tusi, Nasirüddin'', *DİA,* c. XLI, İstanbul 2012, s. 437-442.

Taşağıl, Ahmet,*Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi),* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Tekin, Yusuf, *Abbasiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması,* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2018.

Tellioğlu, İbrahim, *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

Tezcan, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya,* Serander Yayınları, Trabzon 2012.

Usul, Dilber, ''Ortaçağ'da Tebriz'', *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* S. 18, Aralık 2021, s. 82-106.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, (7. b.), TTK, 2019 Ankara.

Yakubovskiy, A. Yu.,*Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev, Hasan Eren), (2. b.), TTK, Ankara 2000.

Yakut, ''İbn Battuta'', *DİA,* c. XIX, İstanbul 1999, s. 361-368.

Yazıcı, Tahsin, ‘’Deylem’’, *DİA,* c. IX, İstanbul 1999, s. 263-265.
Yazıcı, Hüseyin, ‘‘SEYAHATNAME’’, *DİA,* c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 9-11.
Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* (12. b.), TDV, Ankara 2014.
Yolsever, Umut, ‘‘Moğolların Avrupa Seferi (1241-1242)’’, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, c. 1, sayı 2, Kasım 2018, s. 64-77.

EKLER

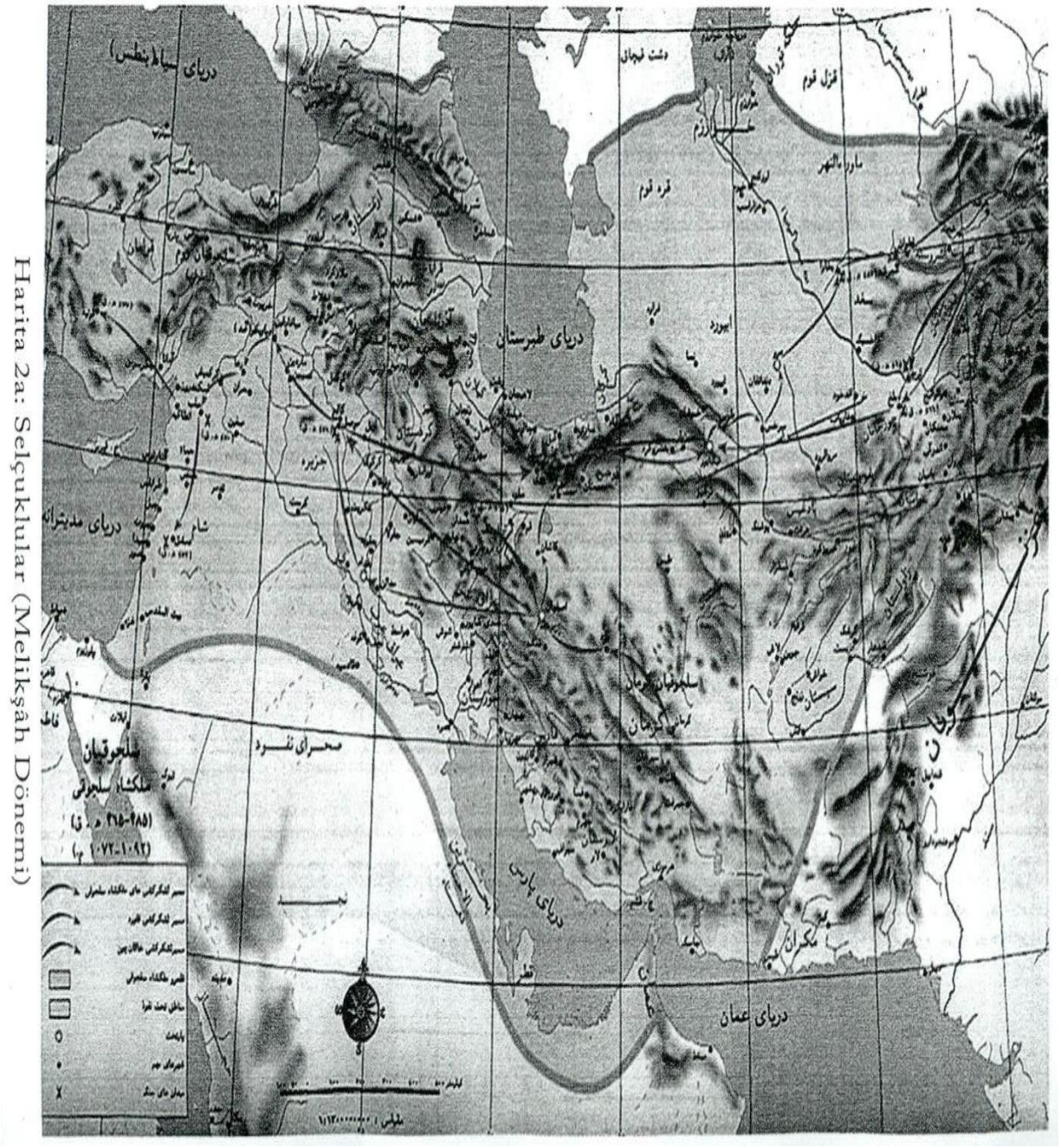

Harita 2a: Selçuklular (Melikşâh Dönemi)

Harita 1: Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu Sınırları.

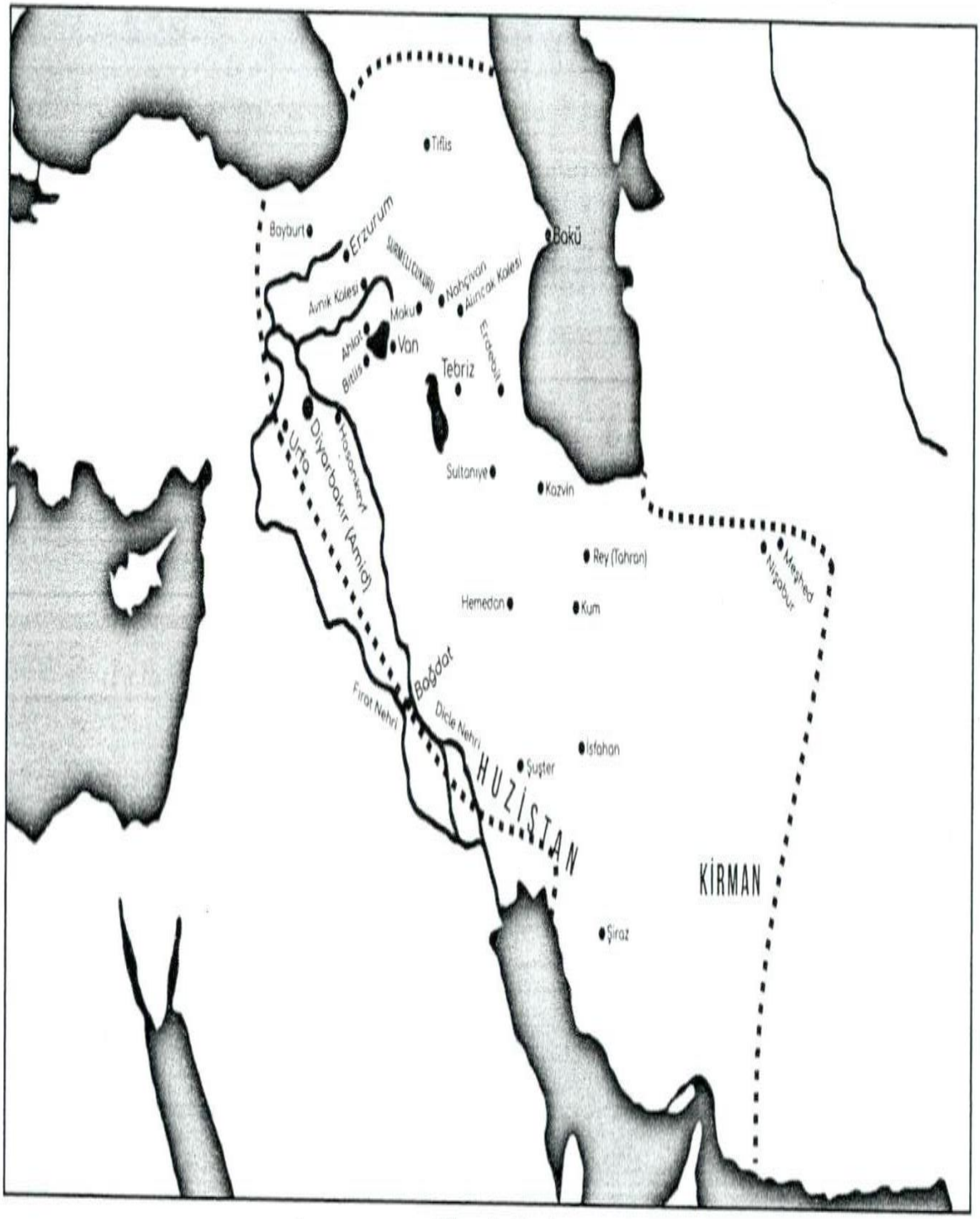

Akkoyunlu Hanedanı

Harita 2: Akkoyunlu Sınırları.

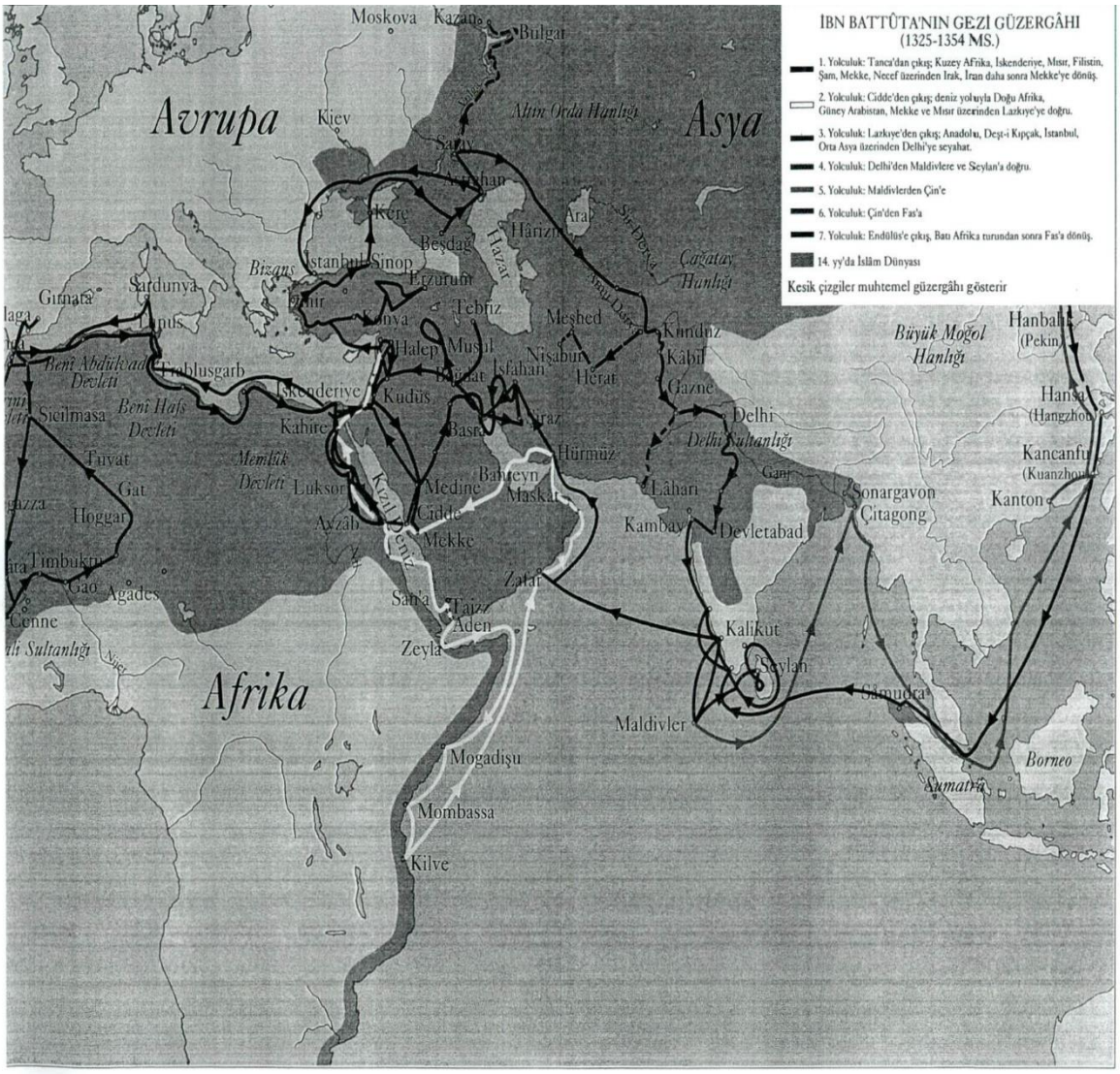

Harita 3: İbn Batuta'nın Seyahat Güzergahı.

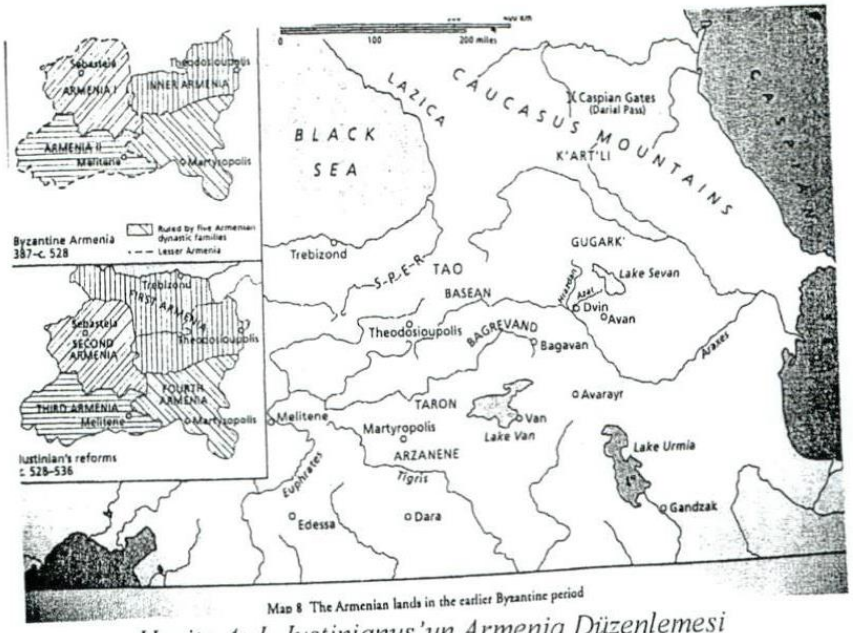

Harita 4: I. Justinianus'un Armenia Düzenlemesi
(Thomson, "Armenia", s. 158, Map 8)

Harita 5: I. Justinianus Devrinde Bizans Armeniası ve Persarmenia
(Hewsen, Geography, Map III)

Harita 4: Sasaniler Devrinde Kafkasya ve Doğu Anadolu.

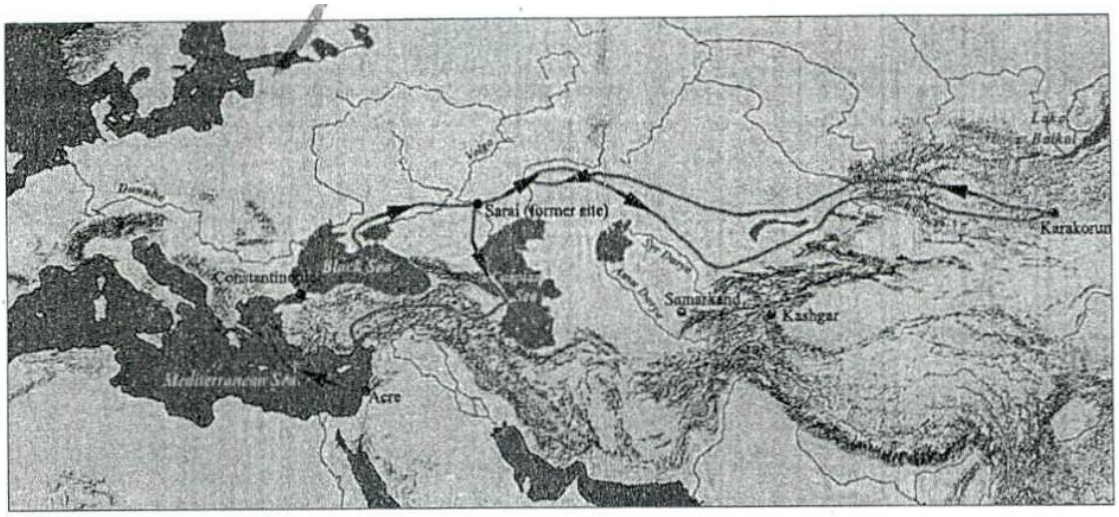

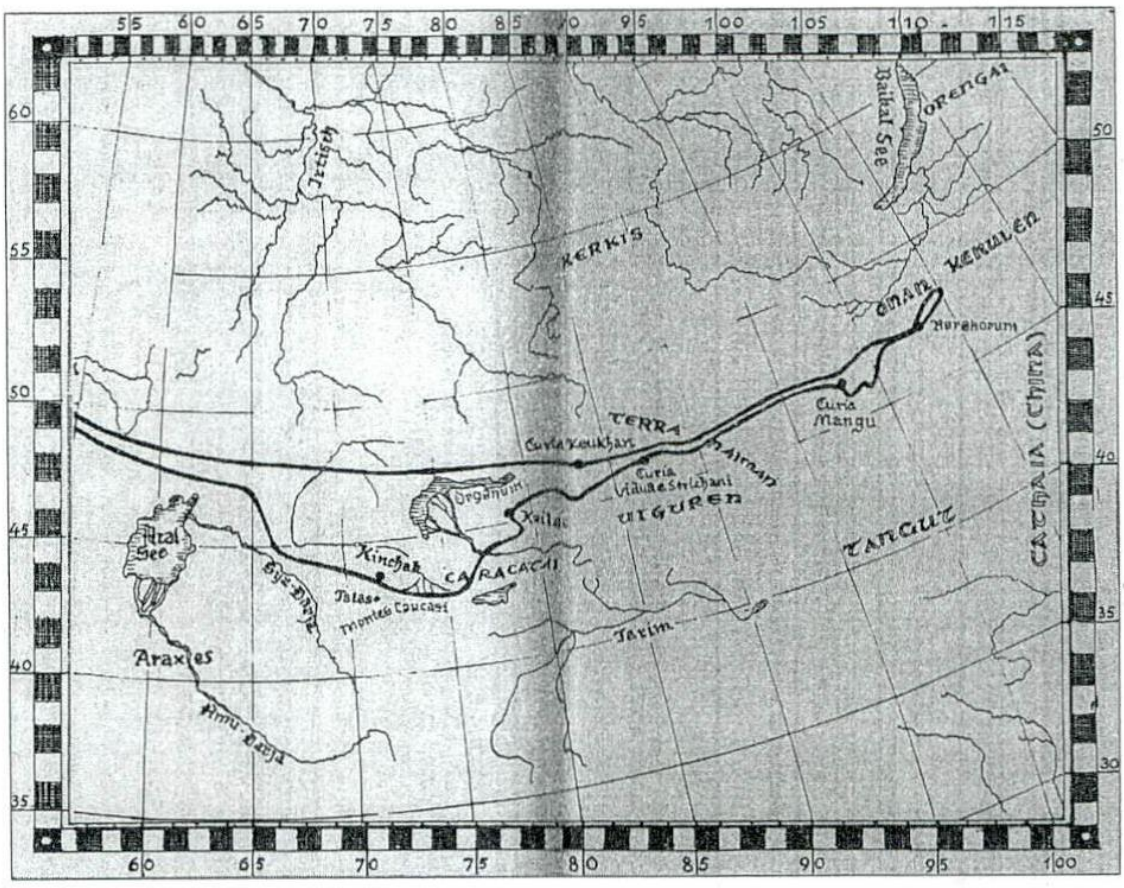

Wilhelm von Rubruk'un seyahatinin güzergâhı

Harita 5

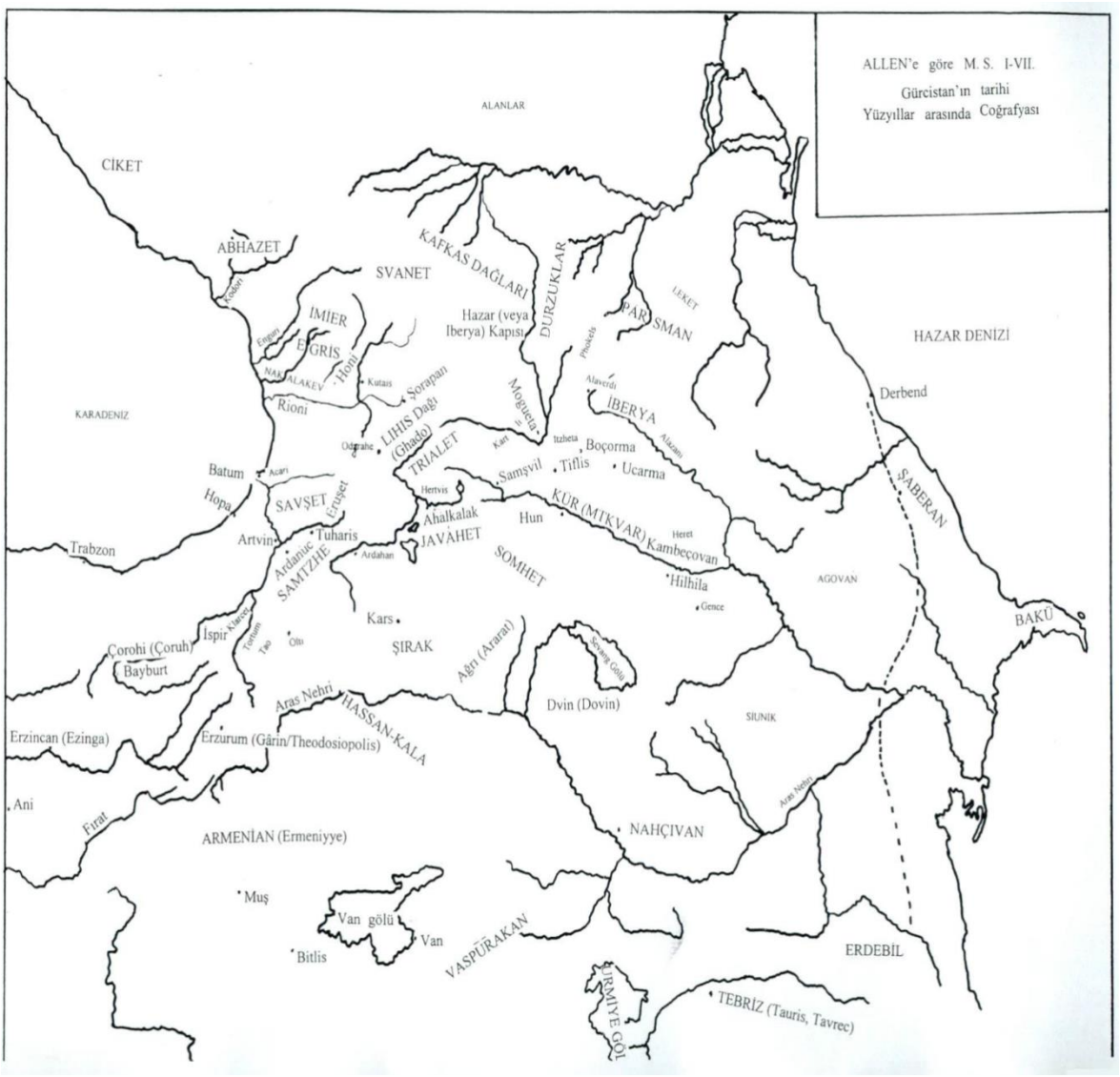

Harita 6: I-VIII. Yüzyıllar Arasında Gürcistan Tarihi Coğrafyası.

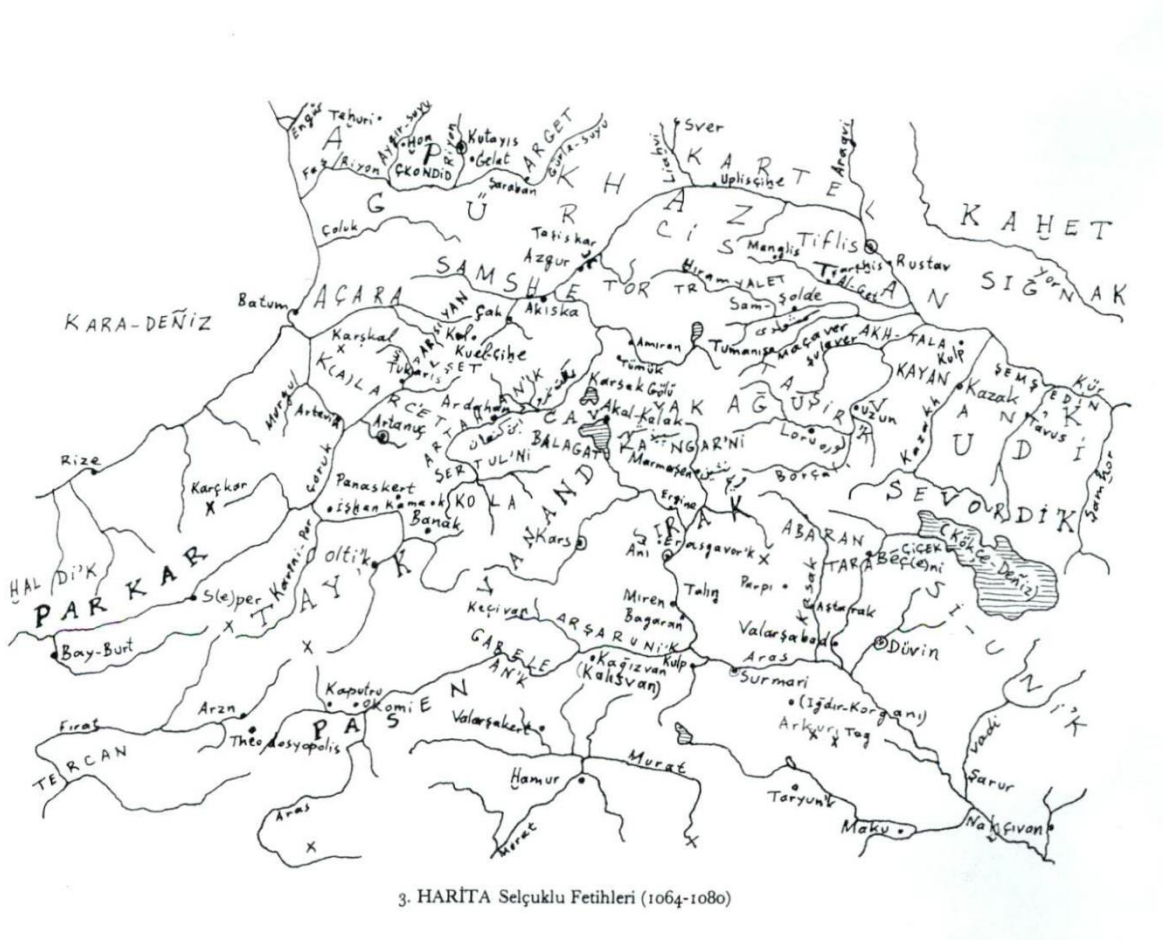
KARA-DEÑİZ
Batum
Rize
Karçkor
Artvin
Ardahan
Kars
Ani
Erivan
Akhalkalak
Akhaltsikhe
Tiflis
Rustav
Manglis
Uplisçihe
Sver
Lihni
Araxes
Kahet
Sığnak
Kakheti
Kazak
Şemşedin
Küredin
Tavus
Sevordik
Çıldır Gölü
Çıldır Deniz
Abaran
Cicek
Beçe(e)ni
Tarak
Dvin
Aras
Surmari
Valarşabad
Valarşakert
Vagharshapat
Ararat
Ağrı Dağı
Nahçıvan
Maku
Taryun
Hamur
Murat
Sarur
Vadi
Arkuri Tag
Kağızvan
Kulp
Arşarunik
Gabeleank
Keçivan
Miren
Bagaran
Talin
Parpi
Aştarak
Ergine
Marmaşen
Loru
Boçka
Kayan
Akh-tala
Tumanis
Amiran
Karsak Gölü
Akal-Kalak
Yangar'ni
Balaga
Ani
Ardanuç
Artanuç
Olaşi
Sertul'ni
Panaskert
Banak
Kola
Anand
Çoruk
Karçkor
Kaputru
Akomi
Pasen
Theodosyopolis
Arzn
Firaş
Tercan
Araxes
Parkar
Hal Di'k
S(e)per
Bay-Burt
Karmir
Olti'k
Ayrik
Çoruk
Karçkor
Gürcistan
Samşvilde
Tiflis
Manglis
Uplisçihe
Sver
Araxes
Kahet
Sığnak
Kakheti
Kazak
Şemşedin
Küredin
Tavus
Sevordik
Çıldır Gölü
Çıldır Deniz
Abaran
Cicek
Beçe(e)ni
Tarak
Dvin
Aras
Surmari
Valarşabad
Valarşakert
Vagharshapat
Ararat
Ağrı Dağı
Nahçıvan
Maku
Taryun
Hamur
Murat
Sarur
Vadi
Arkuri Tag
Kağızvan
Kulp
Arşarunik
Gabeleank
Keçivan
Miren
Bagaran
Talin
Parpi
Aştarak
Ergine
Marmaşen
Loru
Boçka
Kayan
Akh-tala
Tumanis
Amiran
Karsak Gölü
Akal-Kalak
Yangar'ni
Balaga
Ani
Ardanuç
Artanuç
Olaşi
Sertul'ni
Panaskert
Banak
Kola
Anand
Çoruk
Karçkor
Kaputru
Akomi
Pasen
Theodosyopolis
Arzn
Firaş
Tercan
Araxes
Parkar
Hal Di'k
S(e)per
Bay-Burt
Karmir
Olti'k
Ayrik
Çoruk
Karçkor
Gürcistan
Samşvilde
Tiflis
Manglis
Uplisçihe
Sver
Lihni

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	**Ali Gündüz**			
Doğum Yeri:				
Doğum Tarihi:				
Medeni Durumu:				
Öğrenim Durumu				
Derece	**Okulun Adı**	**Program**	**Yer**	**Yıl**
İlköğretim				
Ortaöğretim				
Lise				
Lisans				
Yüksek Lisans				
İş Deneyimi:				
Yayınlarım:				